

A Bifurcated Ecosystem: Structure, Agency, and the Transnational Identity of Sarakhs Turkmens Following the Akhal Treaty

(۱۸۸۱–۱۹۰۵)

Azam Riahi^۱

Abstract

Although the Akhal Treaty (۱۸۸۱) was ostensibly an agreement for political demarcation between Qajar Iran and Tsarist Russia, in practice, it bifurcated the unified ecosystem of the Turkmen tribes in the Sarakhs and Akhal regions, severely disrupting their spatial, economic, and identity-based order. Following the consolidation of the Akhal Treaty borders, the “spatial fragmentation” of the Turkmen tribes’ ecosystem led to demographic shifts and reactive displacements. Contrary to conventional patterns of migration, these movements in Sarakhs and Akhal were not tantamount to “leaving the homeland,” but rather represented the tribes’ efforts to maintain continuity within a habitat now severed by an imposed boundary. This research seeks to answer the following question: what strategies did the Turkmen tribes adopt in navigating the confrontation between the new structure of border-making and their traditional identity? Employing a historical-analytical approach and qualitative interpretation, this study is based on archival documents, local reports, and library resources, analyzed within the theoretical framework of “Structure, Agency, and Identity.” The findings demonstrate that Russia’s centralized

^۱ Assistance professor of history, Farhangian University, Tehran, Iran,
azamriahi@cfu.ac.ir

Received: ۲۰۲۶/۰۳/۲۷, Accepted: ۲۰۲۶/۰۶/۲۷

and coercive structure drove the Turkmens from armed resistance to forced adaptation, informal bargaining, and ultimately out-migration (exit). Conversely, Iran's weak and reactive structure rendered tax bargaining, fluidity of citizenship, and informal mobility as the primary axes of tribal agency. On both sides of the border, the "transnational tribal identity" (*Yurt*) remained the most potent semantic referent; consequently, demographic movements—ranging from seasonal migrations to cross-border endogamous marriages—effectively served to reproduce this very identity in defiance of the imposed borders.

Keywords: Akhal Treaty, Turkmens, Sarakhs, Structure-Agency-Identity, Spatial Fragmentation, Migration

Introduction

The Akhal Treaty of ۱۸۸۱ marked a major turning point in the political and spatial history of northeastern Iran. By establishing a new international border between Qajar Iran and the Russian Empire, the treaty divided the historically integrated Turkmen habitat across Sarakhs, Akhal, Tejen, and Merv. This division transformed the social, economic, spatial, and cultural foundations of Turkmen life. While previous studies have primarily examined the treaty from diplomatic and geopolitical perspectives, this article focuses on its demographic and social consequences for Turkmen tribes. The study seeks to answer how Turkmen communities responded to the newly imposed border and the contrasting governing structures of Qajar Iran and Tsarist Russia. It argues that demographic changes in the region emerged from the interaction between newly imposed political structures, tribal agency, and the persistence of a transborder Turkmen identity.

Materials & Methods

This study employs a historical-analytical approach based on qualitative interpretation. The research draws upon three categories of sources:

Iranian archival records, British archival documents, and Persian and English scholarly literature. Major sources include documents from the National Archives of Iran, reports of local governors and state officials, India Office Records preserved in the Qatar Digital Library, and modern studies on Russian Central Asia. The study adopts a Structure–Agency–Identity framework. Structures refer to political, administrative, military, and economic institutions that shape opportunities and constraints. Agency refers to the strategic actions undertaken by Turkmen tribes, while identity represents the cultural and symbolic framework through which these communities interpreted and responded to changing conditions

Discussion & Results

The findings reveal the emergence of two distinct systems of governance after the Akhal Treaty. In northern Sarakhs and Akhal, the Russian Empire established an extensive network of military posts, railways, taxation systems, land registration mechanisms, and administrative institutions aimed at integrating the region into the imperial order. In contrast, Qajar authority in southern Sarakhs remained relatively weak, relying largely on customs duties, local intermediaries, and reactive governance. Turkmen tribes did not remain passive subjects of these transformations. Within Russian territory, they adopted strategies ranging from forced adaptation and informal negotiation to migration toward Iranian territory. In the Iranian sphere, tribes employed flexible citizenship practices, cross-border mobility, tax bargaining, and political maneuvering between the two states. The study further demonstrates that tribal identity and the concept of yurt (tribal homeland) remained the most powerful source of collective belonging. Cross-border marriages, seasonal migration, kinship networks, and informal economic exchanges enabled Turkmen communities to preserve social cohesion despite the imposition of an international boundary

Conclusion

This study demonstrates that the Akhal Treaty was far more than a diplomatic border agreement. It fundamentally transformed the spatial and social organization of Turkmen communities. Russian imperial centralization on one side and the structural weakness of the Qajar state on the other created contrasting environments that shaped tribal responses. Nevertheless, Turkmen tribes actively negotiated these conditions through migration, bargaining, cross-border mobility, and the maintenance of kinship networks. The most significant finding is that transborder tribal identity proved stronger than the newly imposed political boundary. Consequently, the historical experience of the Turkmen population can only be fully understood through an integrated analysis of structure, agency, and identity.

Bibliography

Beckert, Sven (۲۰۰۴). "Emancipation and Empire: Reconstructing the Worldwide Web of Cotton Production in the Age of the American Civil War". *The American Historical Review*. ۱۰۹ (۵). doi: 10.1017/ahr/109.5.1400.

Castles, S., & Miller, M. J. (۲۰۰۹). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (۳rd ed.). Palgrave Macmillan

Cronin, S. (۲۰۱۳). *Armies and State-building in the Modern Middle East*. Lodon: Bloomsbury

Daneshyar, Morteza (Autumn–Winter ۲۰۱۷) "Sarakhs-e Kohneh va Siasat-e Selseleh-ha-ye Irani dar Ghabal-e An" [Old Sarakhs and the Policy of Iranian Dynasties toward It]. *Tarikh va Tamaddon-e Eslami* ۱۳, no. ۲۶. [In persian]

Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan (۱۹۸۸) *Tarikh-e Montazam-e Naseri*. Edited by Mohammad Esmaeil Rezvani. Tehran: Donya-ye Ketab. [In persian]

George Curzon (۲۰۰۱) *Iran va Ghaziyeh-ye Iran* [Persia and the Persian Question]. Vol. ۲. Translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani. Tehran: Entesharat-e Elmi va Farhangi. [In persian]

Goli, Aminullah. (۱۹۸۷) *Tarikh-e Siasi va Ejtemaei-ye Torkmanha* [Political and Social History of the Turkmens]. Tehran: Nashr-e Elm. [In persian]

Khavari, Mirza Fazlollah Shirazi (۲۰۰۱). *Tarikh-e Zolqarneyn* [History of Zolqarneyn]. Edited by Naser Afshari-Far. Tehran: Sazman-e Chap va Entesharat-e Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami. [In persian]

Logashova, Bibi Rabiye (۱۹۸۰) *Torkmanha-ye Iran* [The Turkmens of Iran]. Translated by Sirius Izadi and Hossein Tahvili. Tehran: Shabahang. [In persian]

Mahboubi Ardakani, Hossein (۱۹۹۰) *Chehel Sal Tarikh-e Iran* [Forty Years of Iranian History]. Vol. ۲. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Asatir. [In persian]

Martin, Virginia (۲۰۰۱) *Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism*. Richmond: Curzon Press.

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (۱۹۹۳). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, ۱۹(۳), ۴۳۱-۴۶۶

Ma'tufi, Asadollah (۲۰۰۴) *Tarikh va Farhang va Honar-e Torkmanan* [History, Culture, and Art of the Turkmens]. Vol. ۲. Tehran: Anjoman-e Asar va Mofakher-e Elmi. [In persian]

Mohajeri, Alireza, Reza Sha'bani, and Sina Foruzesh (Spring ۲۰۲۴) "Vakavi-ye Tarikhi az Joghrafiya-ye Mantagheh-ye Shomal-e Shargh-e Iran va Roykardha..." [A Historical Analysis of the Geography of Northeastern Iran and Approaches...]. *Tahghighat-e Karbordi-ye Olum-e Joghrafiya* ۲۴, no. ۲۲. [In persian]

Moqaddasi (۱۹۸۲) *Ahsan al-Taqaqim*. Vol. ۲. Edited by Ali Naqi Monzavi. Tehran: Sherkat-e Moallemfan va Motarjeman. [In persian]

Morrison, Alexander (۲۰۰۸), *Russian Rule in Samarkand ۱۸۶۸-۱۹۱۰: A Comparison with British India* (Oxford: Oxford University Press. ۱۱۲-۱۱۵

Morrison, Alexander (۲۰۲۱). *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion*, ۱۸۱۴-۱۹۱۴. Cambridge: Cambridge University Press. doi: ۱۰.۱۰۱۷/۹۷۸۱۱۳۹۳۴۳۳۸۱.

Nasrabadi, Majid and Morteza Nouraei (Autumn-Winter ۲۰۲۱) “Naghsh-e Hakeman-e Mahalli dar Barham Zadan-e Amniyat-e Eyalat-e Sarhaddi-ye Khorasan va Astarabad az Gharardad-e Akhal ta Payan-e Dowlat-e Tezari” [The Role of Local Governors in Undermining Security in the Border Provinces of Khorasan and Astarabad from the Akhal Treaty to the End of the Tsarist State]. *Faslnameh-ye Tarikh-e Ravabet-e Khareji* ۲۲, no. ۸۷. [In persian]

Nouri, Mohammadqoli (۲۰۱۸) *Kanz al-Mosafirin* [Treasure of Travelers]. Edited by Ali Karimian. Tehran: Ketab-e Sarem. [In persian]

Saeidi, Abbas (Autumn ۱۹۷۲) “Sarakhs Diruz, Emruz” [Sarakhs: Yesterday and Today]. *Majalleh-ye Daneshkadeh- ye Adabiyat va Olum-e Ensani-ye Daneshgah-e Ferdowsi-ye Mashhad* ۸, no. ۳۱. [In persian]

Safarnameh-ye Bukhara (Asr-e Mohammad Shah-e Qajar) [Travel Account of Bukhara during the Reign of Mohammad Shah Qajar]. Vol. ۱. Tehran: Pazhuheshgah-e Olum-e Ensani va Motaleat-e Farhangi (۱۹۹۴). [In persian]

Saham al-Dowleh Bojnordi (۱۹۹۵) *Safarnameh-ha-ye Saham al-Dowleh Bojnordi* [Travel Accounts of Saham al-Dowleh Bojnordi]. Vol. ۱. Tehran: Entesharat-e Elmi va Farhangi. [In persian]

Sajjadpour, Seyyed Mohammad Kazem (Autumn ۲۰۰۵) “Charcoubha-ye Mafhumi va Amaliati dar Modiriyat-e Mohajerat-e Beynolmelali: Motale'e-ye Mowredi-ye Iran” [Conceptual and Operational Frameworks in International Migration Management: The Case of Iran]. *Tahghighat-e Joghrafiyayi*, no. ۷۸. [In persian]

Saray, Mohammad (۱۹۹۹) *Torkmanha dar Asr-e Emperialism: Pazhuheshi dar Bareh-ye Mardom-e Torkman va Enzemam-e Keshvareshan be Emperatori-ye Rusieh* [The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and the Annexation of Their

Country to the Russian Empire]. Translated by Qadir Virdi Rajaei. Tehran. [In persian]

Sarli, Araz Mohammad (۱۹۹۴) *Tarikh-e Torkamanestan* [History of Turkmenistan]. Vols. ۱-۲. Tehran: Vezarat-e Omur-e Kharejeh. [In persian]

Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press, ۱۹۸۵

Shamouli, Hematollah and Mohammad Ali Basiri (Winter ۲۰۱۷) “Natayej va Payamadha-ye Amniyati-ye En'eghad-e Moahedeh-ye Akhal (۱۲۶۰)” [Security Consequences and Outcomes of the Akhal Treaty (۱۲۶۰ SH)]. *Faslnameh-ye Motale'at-e Tarikh-e Entezami* ۴, no. ۱۵. [In persian]

Soucek, Svat. (۲۰۰۰) *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sufizadeh, Abdolvahid (۲۰۱۴) *Tarikh-e Qajarha va Torkmanha* [History of the Qajars and the Turkmens]. Tehran: Nowruzi. [In persian]

Sykes, Sir Percy (۱۹۵۷) *Dah Hezar Mil dar Iran (Safarnameh)* [Ten Thousand Miles in Persia]. Translated by Hossein Saadat Nouri. Tehran: Ketabkhaneh-ye Ebn Sina. [In persian]

Taqavi, Aqil (۲۰۰۹) *Mardomshenasi-ye Torkmanha-ye Iran* [Anthropology of the Turkmens of Iran]. Gorgan: Entesharat-e Makhtumgholi Faraghi. [In persian]

Turkestanskije vedomosti (Official gazette of the Turkestan Governor-Generalship), Tashkent, nos. ۳۴-۳۶ (۱۸۸۵): ۲-۴

Yate, Charles Edward (۱۹۸۶) *Khorasan va Sistan: Safarnameh-ye Colonel Yate be Iran va Afghanistan*. Translated by Ghodrattollah Roshani. Tehran: Yazdan. [In persian]

Zanjani, Habibollah (۲۰۰۱). *Mohajerat* [Migration]. Tehran: SAMT. [In persian]

Zanjani, Habibullah (۲۰۰۱). *Migration*. Tehran: SAMT. [In persian]

Zinoviev, Ivan Alekseevich (۱۹۸۳) *Enghelab-e Mashrutiyyat-e Iran: Nazar-at-e Yek Diplomat-e Rus* [The Iranian Constitutional Revolution: Views of a Russian Diplomat]. Translated by Abolqasem Etesami. Tehran: Eqbal. [In persian]

Archival documents

National Archives and Library of Iran, archival documents:

File No ۲۹۵ / ۷۷۲.

File No. ۲۹۵/۷۶۶۹

File No. २९३/१७८२

File No. ۲۹۵/۶۶۷۹

File No. ۲۹۰/۱۳۱۸

British India Office Records:

'The Russians in Akhal', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/¹/₁/C^v₁, in *Qatar Digital Library* <https://www.qdl.qa/archive/¹/₁.00/vdc_1.....833..x....ca> [accessed 11 November 2020]

[illegible]

Russian State Historical Archive (RGIA), St. Petersburg:

RGIA, fondy. 391 (Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs),
opis. 1, delo. 232.

RGIA, fondy 391 (Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs),
opis. 1, delo 240.

RGIA, fondy. ۱۲۶۱ (Department of Agriculture and State Property of Turkestan), opis. ۱, delo. ۴۵

RGIA, fond 1263 (Department of Agriculture and State Property of the Turkestan Governor-Generalship), opis' 2, delo 18. (*Land regulation, pasture control, and settlement policies among nomadic populations.*)

Russian State Military Historical Archive (RGVIA), Moscow:

RGVIA (Russian State Military Historical Archive), Fondy. ٤٠٠, opis. ١,
Delo. ١٨٨ (Military reports on border security, troop deployment, and
nomadic movements in Trans-Caspian regions)

RGVIA (Russian State Military Historical Archive). Fondy. ١٣٩٦,
opis. ٤٠٠, delo. ٤٥٤. (Reports on Transcaspian Administration (١٨٩٠–
١٩٠٠).)

زیست‌بوم دوباره: ساختار، کنش و هویت فرامرزی ترکمن‌های سرخس در پی قرارداد آخال (۱۳۹۹/۵۱۲ تا ۱۳۹۹/۵۱۳ تا ۱۳۹۹/۵۱۴ م)

اعظم ریاحی^۲

چکیده

قرارداد آخال (۱۳۸۱ م) اگرچه در ظاهر معاهده‌ای برای تحدید حدود سیاسی میان ایران و روسیه تزاری بود، اما در عمل زیست‌بوم یکپارچه قبایل ترکمن در منطقه سرخس و آخال را به دو نیم کرد و نظم فضایی، اقتصادی و هویتی آنان را درهم ریخت. پس از تثبیت مرزهای قرارداد آخال، «تکه‌تکه‌شدگی فضایی» زیست‌بوم قبایل ترکمن، منجر به تغییرات جمعیتی و جابجایی‌های واکنشی شد. برخلاف الگوهای رایج مهاجرت، جابجایی‌ها در سرخس و آخال نه به مثابه «ترک وطن»، بلکه به عنوان تلاش قبایل برای حفظ پیوستگی در زیست‌گاهی بود که اکنون توسط یک مرز تحمیلی به دو نیم شده بود. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که قبایل ترکمن در تقابل میان ساختار مرزگذاری جدید و هویت سنتی خود، چه راهبردهایی را برگزیدند؟ این تحقیق با رویکرد تاریخی-تحلیلی و روش تفسیر کیفی، بر پایه اسناد آرشیوی، گزارش‌های محلی و منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته و در چارچوب

^۲ استادیار گروه آموزش تاریخ دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. azamriahi@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۶

نظری «ساختار-کنش-هویت» تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد ساختار متمرکز و سرکوبگر روسیه، ترکمن‌ها را از مقاومت مسلحانه به انطباق اجباری، چانه‌زنی غیررسمی و نهایتاً مهاجرت (خروج) سوق داد؛ در حالی که ساختار ضعیف و واکنشی ایران، چانه‌زنی مالیاتی، سیالیت تابعیت و تردد غیررسمی را به محور کنشگری تبدیل کرد. در هر دو سوی مرز، «هویت فرامرزی قبیله‌ای» (یورت) نیرومندترین مرجع معنایی بود و جابه‌جایی‌های جمعیتی (از کوچ‌های فصلی تا ازدواج‌های درون‌قبیله‌ای فرامرزی) عملاً بازتولید همین هویت در برابر مرزهای تحمیلی بودند.

واژگان کلیدی: قرارداد آخال، ترکمن‌ها، سرخس، ساختار-کنش-هویت، تکه‌تکه‌شدگی فضایی، مهاجرت.

۱. مقدمه

عقد قرارداد آخال در سال ۱۸۸۱/م ۱۲۹۹ق میان ایران قاجار و امپراتوری روسیه تزاری نقطه عطفی در تاریخ مرزهای شمال‌شرقی ایران بود؛ معاهده‌ای که با تثبیت مرز جدید، زیست‌بوم یکپارچه قبایل ترکمن را در سرخس و آخال دوپاره کرد و ساختار جابه‌جایی، معاش و هویت قبیله‌ای آنان را دگرگون ساخت. پیامدهای این انقطاع جغرافیایی بیش از آنکه صرفاً ماهیتی سیاسی داشته باشد، در ابعاد اجتماعی، فضایی و معیشتی نیز اثرگذار بود و قبایل ترکمن را واداشت تا الگوهای جدیدی از کنش و بقا را در مواجهه با دو قدرت دولتی نابرابر تعریف کنند.

پس از تثبیت مرزهای قرارداد آخال، «تکه‌تکه‌شدگی فضایی» (Spatial Fragmentation) زیست‌بوم قبایل ترکمن، منجر به تغییرات جمعیتی و جابجایی‌های واکنشی شد. در محدوده زمانی ۱۲۹۹هـ/ ۱۸۸۱م تا ۱۳۲۳هـ/ ۱۹۰۵م (پیش از انقلاب مشروطه در ایران و انقلاب اول روسیه) برخلاف الگوهای رایج مهاجرت، جابجایی‌ها در سرخس و آخال نه به‌مثابه «ترک وطن»، بلکه به‌عنوان تلاش قبایل برای حفظ پیوستگی در زیست‌گاهی

بود که اکنون توسط مرزی تحمیلی به دو نیم شده بود. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که قبایل ترکمن در تقابل میان ساختار مرزگذاری جدید و هویت سنتی خود، چه راهبردهای جمعیتی را برگزیدند؟

فرضیه پژوهش

فرضیه اصلی پژوهش بر این پایه استوار است که تغییرات جمعیتی در منطقه سرخس و آخال در محدوده زمانی ۱۲۹۹ ه. / ۱۸۸۱ م. تا ۱۳۲۳ ه. / ۱۹۰۵ م. نتیجه مستقیم «تضاد میان ساختار مرزی جدید و هویت فرامرزی قبایل» بوده است. به نظر می‌رسد قبایل ترکمن با استفاده از «تغییرات مکانی» و جابجایی مداوم میان دو سوی مرز، تلاش می‌کردند از خلأ قدرت مرکزی در ایران بهره برده و در برابر فشارهای ساختاری دولت‌های مدرن مقاومت کنند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر، با رویکرد تاریخی-تحلیلی و بر پایه روش تفسیر کیفی انجام می‌شود. داده‌های پژوهش از طریق بررسی اسناد آرشیوی و گزارش‌های محلی و داده‌های کتابخانه‌ای گردآوری شده و در چارچوب نظری «ساختار-کنش-هویت» مورد واکاوی قرار گرفته است.

اهمیت پژوهش

اهمیت این تحقیق در بازتعریف مفهوم «حرکت در مرز» است. در حالی که اسناد رسمی دولتی این جابجایی‌ها را «مهاجرت» یا «تجاوز مرزی» قلمداد می‌کردند، تحلیل تاریخی نشان می‌دهد این پدیده، نوعی «سیالیت جمعیتی» (Population Fluidity) «مرزپایه برای مقابله با پیامدهای قرارداد آخال بوده است. درک این تغییرات جمعیتی در بازه زمانی اواخر قاجار تا اوایل پهلوی، نه تنها به روشن شدن زوایای مبهم تاریخ محلی خراسان کمک

می‌کند، بلکه الگویی برای تحلیل رفتارهای اجتماعی اقوام مرزنشین در مواجهه با مداخلات قدرت‌های بزرگ ارائه می‌دهد.

پیشینه پژوهش

مطالعات مرتبط با مرزهای شمال‌شرق ایران و پیامدهای قرارداد آخال را می‌توان در سه دسته کلی جای داد: نخست، پژوهش‌های تاریخی-سیاسی؛ دوم، مطالعات مردم‌شناختی و جامعه‌شناختی؛ سوم، تحقیقات جغرافیای تاریخی و مطالعات مرزی که از جمله آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد. بی‌بی ربیعه لوگاشوا در کتاب *ترکمن‌های ایران* (۱۳۵۹) به بررسی ساختارهای قبیله‌ای، سبک زندگی، معیشت و تحولات اجتماعی ترکمن‌های ایران پرداخته و تصویری مردم‌شناختی از جامعه ترکمن در دو سوی مرز ارائه می‌دهد. اراز محمدسارلی در کتاب *دو جلدی تاریخ ترکمنستان* (۱۳۷۳) به روایت تاریخ ترکمنستان از دوران باستان تا انعقاد قرارداد آخال و پیامدهای آن می‌پردازد. نویسنده با تکیه بر منابع روسی و محلی، ساختارهای قبیله‌ای، تحولات سیاسی و اقتصادی ترکمن‌ها و روند الحاق سرزمین‌های ترکمن‌نشین به روسیه تزاری را توصیف کرده است. همچنین، محمد سارای در کتاب *ترکمنها در عصر امپریالیسم* (۱۳۷۸) به بررسی فرایند استعمار روسیه بر سرزمین‌های ترکمن‌نشین در سده نوزدهم، با تأکید بر مقاومت قبایل به‌ویژه طایفه تکه در برابر حملات نظامی روسیه می‌پردازد. مقاله «واکاوی تاریخی از جغرافیای منطقه شمال شرق ایران و رویکردهای دولت-ملت به قرارداد آخال» (۱۴۰۳/نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی) از علیرضا مهاجری و ... به تاثیر قرارداد آخال بر جغرافیای تاریخی منطقه و علل انفعال سیاست‌مداران قاجاری پرداخته است. همچنین همت الله شمولی و محمد علی بصری (۱۳۹۶/فصلنامه مطالعات انتظامی) در مقاله‌ای با عنوان «نتایج و پیامدهای امنیتی انعقاد معاهده آخال (۱۲۶۰)» به موضوع نتایج قرارداد آخال از دیدگاه سیاسی و تاثیر ساختار

استبدادی قاجار بر حملات ترکمن‌ها پرداختند. درواقع، مطالعات مربوط به مرزهای شمال‌شرق ایران غالباً بر جنبه‌های دیپلماتیک و حقوقی قرارداد آخال تمرکز داشته‌اند و نبود پژوهش مستقلی درباره تغییرات جمعیتی سرخس از منظر تقابل ساختار سیاسی مرز و عاملیت قبایل کاملاً مشهود است. این مقاله با تکیه بر اسناد آرشیوی، تلاش دارد جابجایی‌های جمعیتی را در این منطقه به‌عنوان «پدیده قاعده‌مند اجتماعی» بررسی کند.

۲. چارچوب نظری

تغییرات جمعیتی و جابجایی مکانی انسان‌ها، به‌عنوان موضوعی پایدار در رشته‌های گوناگون علوم انسانی و اجتماعی، همواره توجه پژوهشگران را به خود معطوف داشته است. پویایی رابطه انسان‌ها با مکان در قلب این پدیده قرار دارد (سجادپور، ۱۳۸۴: ۶۴). در میان عوامل مختلف مؤثر بر تحولات جمعیتی، تغییرات مرزی یکی از چهار عامل اصلی تغییر و تحول جمعیت به شمار می‌آید که به دلیل ماهیت خاص خود می‌تواند علاوه بر ایجاد تغییرات درازمدت و ساختاری، آثار سریع و کوتاه‌مدتی نیز در تعداد و ساختار جمعیت برجای گذارد (زنجانی، ۱۳۸۰: ۱۲). از این‌رو، برای تحلیل تغییرات جمعیتی سرخس و آخال، نمی‌توان مهاجرت را صرفاً به‌عنوان یک جابجایی فیزیکی در نظر گرفت؛ بلکه این پدیده باید به‌مثابه واکنشی اجتماعی - فرهنگی به تغییرات محیطی و ساختاری تحلیل شود.

مطالعه جابجایی‌ها و تغییرات جمعیتی به‌طور سنتی میان دو رویکرد اصلی در نوسان بوده است: نخست، رویکردهای ساختارگرا (Structuralism) که بر عوامل کلان همچون سیاست، اقتصاد و جغرافیا تأکید دارند؛ و دوم، رویکردهای عاملیت‌محور (Agency-Oriented Approaches) مانند نظریه شبکه‌ای (Network Theory) که بر تصمیم‌ها،

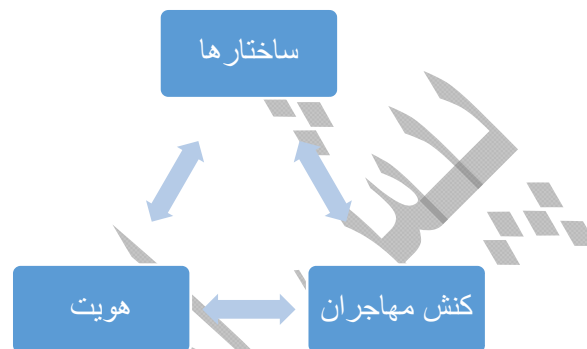
استراتژی‌ها و معانی کنشگران تمرکز می‌کنند (Castles & Miller, ۲۰۰۹, p. ۲۳;)
Massey et al., ۱۹۹۳, p. ۴۴۸.

با توجه به پیچیدگی و چندلایگی فرایندهای تاریخی، مطالعات تاریخی نیازمند رویکردی جامع و چندبعدی هستند. به‌ویژه در بررسی تغییرات جمعیتی که پدیده‌ای چندوجهی محسوب می‌شود، استفاده همزمان از رویکردهای ساختارگرایانه و عاملیت‌محور به پژوهشگر امکان می‌دهد تحلیلی متوازن و عمیق ارائه دهد. در رویکرد ساختارگرایانه، تمرکز بر شرایط کلان و نظام‌های نهادی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی است که چارچوب‌ها و محدودیت‌های کلی کنش‌های انسانی را شکل می‌دهند. این لایه ساختاری زمینه و علل بنیادین رخدادهای تاریخی را آشکار می‌سازد و امکان تحلیل پدیده‌ها را در بستری وسیع‌تر فراهم می‌کند. درواقع، بدون درک این ساختارها، فهم تصمیم‌ها و اقدامات افراد یا گروه‌ها ناقص و اغلب سطحی خواهد بود.

دردیگرسوی، رویکرد عاملیت‌محور بر نقش فعال کنشگران تاریخی تأکید دارد. افراد و گروه‌ها، حتی در شرایط محدودیت‌های ساختاری، همواره در حال انتخاب، تصمیم‌گیری و کنش هستند و می‌توانند مسیر تحولات تاریخی را تحت تأثیر قرار دهند. در کنار این دو سطح تحلیلی، عامل دیگری نیز در فهم رفتارهای جمعیتی اهمیت دارد و آن هویت به‌عنوان یک فرایند فرهنگی است که چارچوب معنایی تصمیم‌ها و رفتارهای کنشگران را شکل می‌دهد.

در این پژوهش تلاش شده است با بهره‌گیری از مفاهیم ساختار، کنش و هویت چارچوبی تحلیلی-تلفیقی تدوین شود که امکان تحلیل تغییرات جمعیتی را از سه وجه فراهم سازد. در این چارچوب، ساختارها محدوده فرصت‌ها و محدودیت‌ها را تعیین می‌کنند، کنش‌ها نحوه استفاده کنشگران از این فرصت‌ها یا مقابله با محدودیت‌ها را نشان

می‌دهند و هویت چارچوب معنایی تصمیم‌ها و رفتارهای آنان را فراهم می‌سازد. تعامل این سه سطح تحلیلی کمک می‌کند تا تغییرات جمعیتی نه صرفاً به‌عنوان جابجایی فیزیکی، بلکه به‌مثابه پدیده‌ای اجتماعی - فرهنگی مورد تحلیل قرار گیرد.

در این مدل تحلیلی، ساختار (Structure) به شرایط کلان و نظام‌های نهادی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی اشاره دارد که چارچوب فرصت‌ها و محدودیت‌های مهاجرت را تعیین می‌کنند. این ساختارها تحت تأثیر مؤلفه‌هایی چون سیاست‌های مهاجرتی، قوانین مرزی، وضعیت اقتصادی و بازار کار، شرایط جغرافیایی، امنیت منطقه‌ای و فرهنگ نهادی و اجتماعی شکل می‌گیرند. در مورد منطقه مورد مطالعه، قرارداد آخال، ایجاد پاسگاه‌های مرزی، تغییرات بازار کار و سیاست‌های امنیتی دولت ایران و روسیه تزاری/شوروی از جمله مؤلفه‌های ساختاری بودند که زیست‌بوم واحد ترکمن‌ها را به دو پاره تقسیم کردند. در چنین شرایطی، ساختار در عمل نوعی «محدودیت حرکت» را بر جمعیت تحمیل می‌کرد.

در سطح دوم، کنش (Agency) به رفتارهای آگاهانه، انتخاب‌ها، استراتژی‌ها و تصمیم‌گیری‌های فعال افراد و گروه‌ها اشاره دارد که در چارچوب این ساختارها شکل می‌گیرند. استراتژی‌های مهاجرتی، شبکه‌های اجتماعی و خانوادگی، منابع مالی و اطلاعاتی،

و نحوه تعامل با نهادهای دولتی و جامعه میزبان از جمله عواملی هستند که شیوه کنشگری مهاجران را تعیین می‌کنند. در مورد ترکمن‌های منطقه سرخس، جابجایی‌های مداوم جمعیتی، تردد میان سرخس ایران و سرخس روس و شیوه تعامل با مأموران دو سوی مرز نمونه‌هایی از کنشگری فعال قبایل به شمار می‌آیند. در این معنا، جابجایی جمعیتی صرفاً به معنای فرار یا مهاجرت اجباری نبود، بلکه به ابزاری برای مدیریت شرایط و دور زدن محدودیت‌های ساختاری تبدیل شده بود.

در سطح سوم، هویت (Identity) به چارچوب‌های معنایی، فرهنگی و اجتماعی اشاره دارد که درک و تفسیر کنشگران از محیط پیرامون خود را شکل می‌دهد. مؤلفه‌هایی مانند زبان، مذهب، تعلقات قومی، حس تعلق به سرزمین و ارزش‌ها و باورهای فرهنگی در این حوزه قرار می‌گیرند و می‌توانند بر تصمیم‌های مهاجرتی، میزان سازگاری یا مقاومت فرهنگی مهاجران و نوع واکنش آن‌ها در برابر شرایط جدید تأثیر بگذارند. در مورد ترکمن‌های منطقه، هویت قومی و قبیله‌ای آنان پیوندی مستقیم با مرزهای سیاسی ترسیم‌شده بر روی نقشه نداشت. حس تعلق به «وطن قبیله‌ای» (یورت) که در نتیجه ترسیم مرزهای جدید به دو بخش تقسیم شده بود، محرک اصلی تردهای مرزی آنان به شمار می‌رفت. از این منظر، هویت توضیح می‌دهد که چرا قبایل ترکمن، علی‌رغم تهدیدهای نظامی و محدودیت‌های حقوقی، همچنان بر حفظ پیوندهای جمعیتی و اجتماعی خود در دو سوی مرز اصرار داشتند.

۳. جغرافیای تاریخی سرخس

سرخس در شمال‌شرقی ایران و در مجاورت ترکمنستان (شوروی سابق) قرار دارد. حدود طبیعی آن را از جنوب، رودخانه کشف‌رود، از شرق، رود تجن و از غرب، امتداد ارتفاعات کپه‌داغ شکل می‌دهند. سرخس تاریخی در مرکز خراسان بزرگ، به مثابه چهارراهی میان

بغداد، مرو و هرات عمل می‌کرد. عبور جاده ابریشم از این منطقه و وجود بناهایی چون «رباط شرف» و «رباط ماهی»، نشان‌دهنده شکوه اقتصادی آن در سده‌های نخستین اسلامی است. مقدسی سرخس را «ربع بزرگ خراسان» نامیده و تأکید می‌کند که به دلیل اتصال تمام راه‌ها به این شهر، حتی در صورت قطع یک مسیر کاروانی، رونق آن از مسیرهای دیگر حفظ می‌شد (سعیدی، ۱۳۵۱: ۷۱۲؛ مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۴۵۶).

آبادانی سرخس از دوره صفویه، بر اثر تهاجمات پیاپی ازبکان و ترکمن‌ها، جای خود را به ناامنی داد. تلاش‌های صفویان برای ایجاد امنیت با تکیه بر نیروی محلی «جغتای» نیز به دلیل فلج شدن مسیرهای تجاری بی‌ثمر ماند. در عصر افشاریه، نادرشاه ایل جغتایی را به کلات کوچ داد که این اقدام، سرخس را در برابر تهاجمات بی‌دفاع کرده و زمینه را برای سکونت تدریجی ترکمن‌ها فراهم ساخت. همچنین سیاست نادر برای بازگرداندن اجباری ساکنان مرو که در سرخس مقیم شده بودند، عملاً به تخلیه جمعیتی بومی و تضعیف کانون‌های شهری قدیمی انجامید (دانشیار، ۱۳۹۶: ۱۲۵-۱۲۶).

در دوره قاجار، سرخس از یک شاهراه تجاری به مقری برای غارتگران و بازار برده‌فروشی بدل شد. جهانگردان اروپایی آن را قلعه‌ای مخروبه با خانه‌های گلی توصیف کرده‌اند که ساکنانش (یهودیان مشهد و ترکمن‌ها) وفاداری مشکوکی به خان خیوه داشتند (همان: ۱۲۸). با شروع جنگ‌های ایران و روس، ترکمن‌های تکه با پذیرش تابعیت ازبکان، حملات خود را به خراسان شدت بخشیدند. گزارش‌های تاریخی حاکی از غلبه جمعیتی ترکمن‌ها در این دوره است؛ «سفرنامه بخارا» طوایف اصلی منطقه را ارساری، ساروق، سالور و تکه برمی‌شمارد که طایفه تکه با ۸۰ هزار خانوار (شامل ۲۰ هزار خانوار در سرخس) به دو تیره «آقتمش» و «توقتمش» تقسیم می‌شدند (سفرنامه بخارا، ۱۳۷۳: ۷۳).

اقدامات شاه قاجار از جمله اسکان ایل سالور در سال ۱۲۱۶ق، نتوانست ثبات پایدار ایجاد کند و موقعیت جغرافیایی و تغییرات جمعیتی سرخس (غلبه ترکمانان^۱) همچنان مانع از برقراری امنیت و آرامش در آن می‌شد. قبایل ساروق و تکه همچنان به غارت خراسان ادامه می‌دادند (خاوری، ۱۳۸۰، ج ۳: ۸۲۶). این وضعیت، عباس میرزا را واداشت تا در سال ۱۲۴۷ق به سرخس لشکرکشی کند که منجر به آزادی ۳ هزار اسیر ایرانی، دریافت ۵۰ هزار تومان غرامت و اخراج ایل سالور از منطقه شد (خاوری، ج ۳، ۱۳۸۰: ۸۶۱؛ کرزن، ج ۱، ۱۳۸۰: ۴۹۶، شمولی، ۱۳۹۶: ۵۳).

در دوره ناصری، سیاست ایران در قبال ترکمانان میان «تطمیع» (پرداخت مقرری توسط امیرکبیر) و «سرکوب نظامی» در نوسان بود. در پی غائله هرات و اختلاف قبایل، دولت قلعه‌ای نظامی ساخت که پس از تصرف سرخس قدیم توسط روس‌ها، به مرز جدید ایران تبدیل شد و به «سرخس ناصری» شهرت یافت (محبوبی اردکانی، ج ۲، ۱۳۷۴: ۶۶۱). با وجود پیروزی و تلاش ایران برای بهره‌برداری از پیشروی روسیه در خوارزم جهت جذب قبایل به سوی سرخس و مرو، (دانشیار، ۱۳۹۶: ۲۸۶) دو مانع ساختاری یعنی ساختار مرکزگرایانه قبایل و کارشکنی حکام محلی از تثبیت قدرت مرکزی جلوگیری کرد و زمینه را برای نفوذ روسیه فراهم ساخت.

پیامد این روند، گسترش نفوذ روسیه در مرزهای شمال شرقی ایران و انعقاد قرارداد آخال (۱۸۸۱م/۱۲۹۹ق) بود که به واگذاری بخش‌هایی از سرخس و دیگر نواحی مرزی به روسیه تزاری انجامید. این قرارداد ضمن انتقال بخش قابل‌توجهی از اراضی حاصلخیز ترکمن‌نشین به روسیه، موجب دویارگی طوایف ترکمن و استقرار آنان در دو سوی مرز جدید شد؛ وضعیتی که زمینه شکل‌گیری ساختارهای نوین سیاسی، امنیتی و مرزی و دگرگونی مناسبات اجتماعی و اقتصادی ترکمن‌ها را فراهم ساخت.

تصویر ۱. نمایی از مرزهای فعلی ایران و بخش‌های جدا شده

۴. ساختار

۱.۴ ساختارهای سیاسی، اداری و حقوقی

روس‌ها به‌منظور تثبیت و تداوم اقتدار خود در حاشیه شرقی دریای خزر، پس از واقعه گوگ‌تپه در سال ۱۸۸۱/م ۱۲۹۹ق که پیش‌درآمد تصرف واحه آخال به‌شمار می‌رفت، دو راهبرد سیاسی کلان را در دستور کار قرار دادند. این راهبردها نشان می‌دهد که تصرف آخال نه صرفاً یک اقدام نظامی مقطعی، بلکه بخشی از یک برنامه ساختاری برای ادغام پایدار سرزمین‌های ترکمن‌نشین در نظام امپراتوری روسیه بود؛ برنامه‌ای که در قیاس با وضعیت ایران، از انسجام، تداوم و ابزارهای اجرایی بسیار گسترده‌تری برخوردار بود.

نخستین محور این راهبرد، توسعه راه‌آهن ماوراء خزر بود. پس از استقرار نیروهای روس در عشق‌آباد، تسلط بر واحه آخال از یک هدف نظامی به یک «الزام ژئوپلیتیکی» برای پیوند زدن مراکز قدرت امپراتوری به مرزهای جدید بدل شد. (Qatar Digital Library: IOR/L/PS/۱۸/C۷۸.p۳۲)؛ لرد کرزن با نگاهی راهبردی، اهمیت این خط‌آهن را فراتر از پیروزی‌های نظامی ارزیابی کرده و تصریح می‌کند که «این خط آهن در دست روس، جهت فرمانروایی بر آسیا بیش از ده‌ها گوگ‌تپه یا پنجه ارزش دارد؛ این نشانه تسخیر کامل و بی‌خون‌ریزی است» (کرزن، همان: ۱۲۷). این ارزیابی نشان می‌دهد که راه‌آهن، نه صرفاً یک پروژه عمرانی، بلکه ابزاری ساختاری برای تثبیت سلطه ژئوپلیتیکی و بازتعریف توازن قدرت در آسیای مرکزی محسوب می‌شد و امکان جابه‌جایی سریع نیرو، انتقال کالا و نظارت مستمر بر سرزمین‌های الحاقی را فراهم می‌کرد و حفاظ امنیتی دائمی در نواحی ترکمن‌نشین به‌وجود می‌آورد. در مقابل، در قلمرو ایران، هیچ پروژه زیرساختی هم‌سنگی برای تثبیت حضور دولت مرکزی در سرخس اجرا نشد و مسیرهای ارتباطی همچنان در چارچوب راه‌های سنتی و محلی باقی ماندند و این امر، ضعف ساختار قدرت ایران در برابر روسیه را دوچندان می‌کرد.

دومین استراتژی روس‌ها، کسب اطلاعات جامع و نظام‌مند از ترکمن‌ها به‌منظور مهار، مدیریت و تثبیت سلطه در منطقه بود. در مناطق حکمرانی روسیه، «کسب اطلاعات» مستقیماً با «قدرت نظامی» پیوند داشت. زینیوف (سفیر وقت روسیه) صراحتاً اعلام کرد که ارتباط با ترکمن‌ها بدون استقرار نیروی نظامی دائمی و تسلط کامل بر واحه آخال تا منطقه «اتک» ممکن نیست (زینیوف، ۱۳۶۳: ۲۶). بر این اساس، روس‌ها به‌طور هدفمند به شناسایی ساختارهای قبیله‌ای، مسیرهای کوچ و ظرفیت‌های اقتصادی ترکمنستان پرداختند.

گزارش‌های کنسولگری بریتانیا تأکید می‌کند نفوذ روسیه در ترکمنستان (۱۸۸۱-۱۷۱۶م)
«نه یک اقدام دفعی یا صرفاً نظامی، بلکه فرایندی مرحله‌مند از گسترش نفوذ، کنترل، و
نهایتاً ادغام ساختاری قبایل ترکمن در نظام امپراتوری بوده است» (Qatar Digital
Library, IOR: IOR/L/PS/۱۸/C۷۸). در این روند، آخال دروازه ورود به آسیای
مرکزی و شاهراه ارتباطی میان قفقاز، خراسان و فرارود محسوب میشد. سقوط گوگ‌تپه
نقطه عطفی بود که سبب فروپاشی مقاومت ترکمن‌ها و آغاز مهندسی سیاسی-اداری منطقه
توسط روسیه شد.

روسیه بلافاصله پس از تثبیت نظامی، وارد مرحله مهندسی سیاسی-اداری منطقه شد.
«پادگان روس‌ها در سرخس در سال ۱۸۹۴م. متشکل از تیپ پنجم ماورای خزر و یک هنگ
احتیاط» بود (بیت، همان: ۳۶). درواقع، هدف اصلی این اقدامات، جایگزینی نظم قبیله‌ای با
نظم امپراتوری و حذف تدریجی استقلال سیاسی، اقتصادی و نظامی قبایل ترکمن بود.
کرزن به نقل از کنت دوشوله (افسر فرانسوی) نوشته «در آوریل ۱۸۸۴ درواقع بنابر
اطلاعاتی که آقای لسا در مورد آن یورش مؤثر، ولی غیرقابل دفاع ... گرد آورده بود،
روسها با نیروی کافی پیش آمدند و سرخس قدیم را که در مشرق رودخانه واقع و خالی
بود اشغال کردند و به زودی در اینجا استحکامات و سربازخانه‌هایی برپا ساختند» (کرزن،
همان: ۲۶۹) «در آنجا دو فوج دارند یکی برای نبرد در جبهه جنگ و دیگر پادگان که جمعا
۱۵۰۰ تا ۱۶۰۰ نفرند و این پیش‌آمد برای ایرانیان درس عبرتی شد که دیگر خیال پس
گرفتن آنجا را هم در سر نپرورانند. بعلاوه با یک بهانه توخالی پست سرحدی مهمی در
جلگه تجن تأسیس کردند که بر یکی از دو راه هرات مسلط است» (همان: ۲۷۰).

مفاد قرارداد آخال نیز در راستای همین سیاست قرار داشت. با امضای قرارداد
در ۱۸۸۱م/۱۲۹۹ق میان ایران و روسیه، مرزهای شمال‌شرقی ایران دچار تغییرات اساسی

شد. این معاهده نه تنها زمین‌های حاصلخیز و منابع آبی را به روسیه واگذار کرد، بلکه با تقسیم منطقه سرخس به دو بخش، طوایف ترکمن را در دو سوی مرز دویاره ساخت. در این قرارداد، مقررات دقیقی برای تقسیم آب، ایجاد راه‌های تجاری جدید و استقرار مأموران روسی در نقاط مرزی ایران جهت برقراری نظم تعیین شد. مهم‌ترین بند این معاهده در پیوند با این پژوهش، ماده سوم است که براساس آن، ایران حق دخالت در امور تجن و مرو را از دست داد و هرگونه ارتباط با ترکمن‌ها بایستی صرفاً از طریق سفارت روسیه انجام می‌شد. همچنین، اتباع مرزنشین ایران از مراوده با ترکمن‌های آن سوی مرز منع شدند و دولت ایران متعهد شد از سکونت ترکمن‌های تابع روسیه در خاک خود ممانعت کند (سارلی، ج ۲، ۱۳۸۳: ۴) ماده هفتم نیز بر گماشتن مأموران روسی در مناطق مرزی دو طرف جهت حفظ آرامش و نظم منطقه تأکید داشت (لوگاشوا، ۱۳۵۹: ۱۱۷).

پس از انعقاد قرارداد آخال بخش جنوبی سرخس در قلمرو رسمی دولت قاجار باقی ماند که ماهیتی اسمی و غیرمتمرکز داشت. برخلاف روسیه که بلافاصله پس از اشغال آخال به ایجاد شبکه‌ای از پادگان‌ها، ادارات دولتی و ساختار قضایی اقدام کرد، دولت قاجار فاقد دستگاه منسجم اطلاعاتی و اجرایی برای شناسایی، ثبت و کنترل جمعیت‌های ترکمن ساکن نواحی مرزی بود. مکاتبات حکام خراسان با وزارت داخله نشان می‌دهد که شناخت دولت از جامعه ترکمن عمدتاً واکنشی و مبتنی بر گزارش‌های مقطعی در زمان بروز ناامنی یا شکایت‌های محلی بوده است (ساکما، ۲۹۵۰/۷۷۲۰؛ ۲۹۵۰/۷۶۶۹).

در گزارش‌های رسمی، از دشواری نظارت بر طوایف ترکمن کوچ‌نشین به‌عنوان یکی از موانع اصلی اعمال اقتدار دولت یاد شده است. این مکاتبات، برخلاف اسناد روسی که بر ثبت جمعیت، تنظیم کوچ و تعیین مالکیت اراضی تأکید دارند، فاقد هرگونه برنامه ساختاری برای سامان‌دهی این جمعیت‌هاست. به بیان دیگر، دولت قاجار نه تنها نظام اداری لازم برای

ادغام ترکمن‌ها در ساختار حکمرانی خود نداشت، بلکه حتی از ابزارهای ابتدایی مانند سرشماری، نقشه‌برداری و ثبت اراضی نیز در این نواحی بهره‌مند نبود.ⁱⁱ

ضعف نظامی ایران در سرخس نیز این وضعیت را تشدید می‌کرد. بنابر گزارش لرد کرزن، پادگان ایران در سرخس متشکل از حدود سیصد نفر پیاده‌نظام و یک واحد سبک توپخانه بود که عملاً توان دفاعی مؤثری نداشت (۱۳۸۰، ج ۱: ۲۷۰) کرزن همچنین به قطع مکرر خطوط تلگراف میان مشهد و سرخس اشاره می‌کند و این امر را نشانه‌ای از شکنندگی شبکه ارتباطی ایران در مرز شمال‌شرق می‌داند (همان: ۲۴۲) چنین شرایطی سبب می‌شد که دولت مرکزی حتی در انتقال سریع دستورات خود به نواحی مرزی نیز با مشکل مواجه باشد.

از منظر حقوقی، دولت قاجار پس از قرارداد آخال، عملاً پذیرفت که در امور ترکمن‌های آن سوی مرز دخالت نکند و حتی ارتباط اتباع ایرانی با ترکمن‌های تابع روسیه نیز محدود شود. در نتیجه امکان هرگونه سیاست فعال برای حفظ پیوندهای قبیله‌ای و اجتماعی ترکمن‌ها را از ایران سلب شد و به تضعیف بیشتر موقعیت آن در میان طوایف مرزنشین انجامید (سارلی، ج ۲، ۱۳۸۳: ۴).

۲.۴ ساختار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی

دولت روسیه صرفاً به ابزار نظامی بسنده نکرد، بلکه از مجموعه‌ای از ابزارهای اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی نیز مدد گرفت که در راستای سیاست ادغام متصرفات جدید در چارچوب‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی روسیه تزاری بود و سه خط مشخص داشت: حکمرانی مبتنی بر کنترل پیرامون‌ها، مدیریت جمعیت‌های مرزی و ادغام مناطق حائل در نظام سیاسی امپراتوری. در مناطق ماوراءالنهر این سیاست را در دوره زمانی ۱۹۸۲ تا ۱۹۱۷م می‌توان در قالب توسعه شبکه راه‌آهن ماوراء خزر، تشویق تجارت روسی در

منطقه، تغییر ساختار کشاورزی با توجه به منافع دولت تزاری روسیه، نفوذ فرهنگی و آموزشی، ایجاد طبقه‌ای وابسته از نخبگان محلی و ادغام قبایل ترکمن دسته‌بندی کرد. تا دهه ۶۰ قرن ۱۹ روسیه به صنعت پنبه آمریکا وابسته بود اما شروع جنگ‌های داخلی آمریکا، روسیه را به جستجوی منابع جدید پنبه وادار کرد (Beckert, ۲۰۰۴: ۱۴۰۷-۱۴۱۶). در این مسیر، راه‌آهن مهم‌ترین ابزار سلطه ژئوپلیتیکی روسیه محسوب می‌شود که امکان جابه‌جایی سریع نیرو، کالا و سرمایه را فراهم ساخت. اینگونه امکان ارسال کالاهای روسی به منطقه و انتقال مواد اولیه از جمله پنبه را از منطقه به سایر مناطق ممکن می‌شد. بر همین اساس، قوانینی در زمینه مالکیت زمین، نظارت بر شبکه‌های آبیاری، نقشه‌برداری و توسعه کشاورزی وضع و اعمال آن به «اداره کشاورزی و املاک دولتی فرمانداری کل ترکستان» سپرده شد. (Morrison, ۲۰۲۱: ۵).

این اقدامات منجر به سوق معیشت سنتی، به سوی «کشاورزی سرمایه‌داری» تحت سیطره تجار روس شد. در پی آن، شهرک‌های صنعتی نظیر «چارجو» در کنار آمودریا توسعه یافتند؛ در دهه ۹۰م، این منطقه دارای کارگاه‌های قایق‌سازی، ۶ کارگاه پنبه‌پاک‌کنی و چندین واحد روغن‌کشی بود (سارلی، همان، ج ۲: ۱۱۱). همچنین، دولت روسیه سیاست وابسته‌سازی اقتصادی از طریق عوارض و مالیات را برای حمایت از کالاهای روسی و حفظ ساختارهای جدید اجرا کرد. تا پیش از این ماجرا ترکمن‌ها از هم‌طایفه‌ای‌های خود چای، قند، برنج، آرد، پارچه و ... را با بهای کمی تأمین می‌کردند ولی پس از جدایی، قیمت این محصولات افزایش یافت و برای تأمین این محصولات مجبور به عبور و مرور از مرز بودند که مستلزم پرداخت عوارض سنگینی بود. از سویی ترکمانانی که طبق معمول دام‌های خود را برای چرا به قلمرو روسیه می‌بردند، مجبور به پرداخت عوارضی به نام «باج» نیز بودند (ساکما: ۲۹۰/۱۳۱۸ و تقوی، ۱۳۸۸: ۲۹۰). برای صد رأس گوسفند پنج روبل دریافت

و در صورت ناتوانی از پرداخت نقدی، دام مصادره می‌شد مأموران روس با دقت کالاهای همراه ترکمن‌ها را کنترل کرده و در صورت مشاهده اقلام ممنوعه، آن‌ها را ضبط می‌کردند (لوگاشوا، ۱۳۵۹: ۱۱۹-۱۲۰).

در ایران، اقتصاد محلی ترکمن‌های سرخس همچنان بر دامداری کوچ‌نشین، چرای فصلی و بهره‌برداری اشتراکی از مراتع و منابع آبی استوار بود. دولت قاجار نه سیاست مشخصی برای اسکان اجباری داشت و نه برنامه‌ای برای تبدیل این شیوه معیشت به کشاورزی پایدار. کلنل بیت که در دهه ۱۸۸۰م از منطقه بازدید کرده، سرخس ایران را «قلعه‌ای محصور» با جمعیتی اندک و معیشتی بسیار محقر توصیف می‌کند، درمقابل، در سرخس روسیه کشتزارهای فراوان، مراتع سرشار و بازاری فعال وجود داشت و نزدیک به دو هزار ترکمن سالور در پیرامون اردوگاه روس‌ها زندگی می‌کردند (بیت، ۱۳۶۵: ۳۵ و ۳۶). این تفاوت نشان می‌دهد که دولت قاجار نتوانسته بود از ظرفیت‌های اقتصادی مرز برای تثبیت اقتدار خود بهره‌برد. از نمودهای فقدان سیاست اقتصادی منسجم، تبدیل مرز به منبع درآمد برای حکام محلی بود. عوارض‌گیری از عبور دام و کالا، به‌جای آنکه در چارچوب نظام گمرکی سراسری باشد، به‌صورت محلی و شخصی انجام می‌شد. گزارش سیدنظر یوزباشی خالق‌وعلی نشان می‌دهد که در سال ۱۸۸۴م از ترکمن‌ها برای عبور کالا، دام و فروش اسب و پارچه در مشهد، عوارض متعددی اخذ می‌شد (سارلی، ج ۱، ۱۳۷۳: ۳۲۱). نمونه‌ای روشن از این تنش را می‌توان در سندی به تاریخ ۲۳ شعبان ۱۳۰۴ق. مشاهده کرد که در آن حکومت تهران طی مکاتبه‌ای با سهام‌الدوله، حاکم خراسان، بر ممنوعیت حمل برنج به خارج از کشور تأکید کرده و از بی‌اعتنایی مکرر به احکام دولتی انتقاد نموده است (ساکما، ۲۹۵/۲۷۲۰: ۱۰۶-۱۱۰). این سند بیانگر آن است که دولت مرکزی از استمرار صدور اقلام اساسی و نادیده‌گرفتن دستورات رسمی توسط حکام محلی آگاه بوده، اما ابزار

اجرائی لازم برای اعمال کامل سیاست‌های خود را در مناطق مرزی در اختیار نداشته است. (همان: ۱۰۸). ساختار اقتصادی ایران در سرخس را می‌توان «اقتصاد مرزی رهاشده» نامید؛ اقتصادی که نه در خدمت توسعه منطقه بود و نه در خدمت تقویت اقتدار دولت، بلکه عمدتاً به بازتولید منافع شخصی حکام محلی می‌انجامید.

سطح دیگر سیاست چندلایه روس‌ها جهت ادغام تدریجی ترکمن‌ها در نظم امپراتوری روسیه تزاری سیاست‌های جمعیتی بود که هدف نهایی آن، تبدیل ترکمن‌ها از جامعه‌ای جنگاور و مستقل به رعایای مطیع امپراتوری بود. مرزبندی جدید، ساختارهای سستی جابه‌جایی و کوچ قبیله‌ای ترکمن‌ها را با محدودیت‌های رسمی روبرو کرد و برای نخستین‌بار کنترل دولتی بر رفت‌وآمد سستی این طوایف در مزرها برقرار شد. چراکه، بر اساس قرارداد آخال، ترکمن‌ها را به دو قسمت تقسیم می‌شدند: ترکمن‌های تابع روسیه و ترکمن‌های تحت فرمان ایران. در واقع، پس از معاهده آخال (۱۲۹۹ ق.) بیشتر ترکمن‌ها در مرز ایران با ترکمنستان در ناحیه سرخس قدیمⁱⁱⁱ و عشق‌آباد ساکن شدند. یک قبیله و یا خانواده یکپارچه حال دو خانه داشت و باید به دو دولت مالیات می‌داد. این شرایط برای دولت روسیه خوشایند نبود چراکه امکان شورش و استقلال‌طلبی ترکمن‌ها برای پیوستن به یگدیگر وجود داشت. پس از این رویداد دولت روسیه با هدف تثبیت اقتدار خود در منطقه، سیاست ادغام مناطق تازه الحاق‌شده در ساختار امپراتوری در پیش گرفت.

از اینرو، در کنار تشکیل واحدهای اداری جدید، استقرار نیروهای نظامی، تعیین مرزهای دقیق بخشی از سیاست کلان روسیه در راستای نظارت مستمر بر جمعیت‌های کوچ‌نشین، مهار تحرکات مرزی و کاهش استقلال طوایف ترکمن بود. این اقدامات در چارچوب نظام اداری-نظامی «فرمانداری کل ترکستان» (Turkestan Governor-Generalship) « طراحی و اجرا می‌شد که از اختیارات فوق‌العاده برای کنترل مناطق مرزی برخوردار بود.

(Morrison, ۲۰۰۸: ۱۱۲-۱۱۵؛ RGIA, f. ۳۹۱, op. ۱, d. ۲۳۷). گزارش‌های وزارت جنگ و نهادهای تابع فرمانداری کل ترکستان نشان می‌دهد که مقامات روسیه تزاری به‌طور مشخص بر ضرورت کنترل کوچ‌های فصلی، ثبت و سرشماری جمعیت‌های عشایری، و تنظیم حقوق مالکیت اراضی و مراتع تأکید داشته‌اند. این اسناد، کوچ‌نشینی ترکمن‌ها را نه صرفاً یک شیوه معیشت، بلکه عاملی بالقوه برای بی‌ثباتی مرزی و تهدید امنیت امپراتوری تلقی می‌کردند. از این‌رو، سیاست رسمی روسیه معطوف به محدودسازی تحرکات آزادانه طوایف و تبدیل آن‌ها به جمعیت‌هایی نظارت‌پذیر و مدیریت اداری بود (Virginia, ۲۰۰۱: ۸۹-۹۲؛ RGIA, f. ۴۰۰, op. ۱, d. ۱۸۸).

در چارچوب همین سیاست، اداره‌هایی مانند «اداره کشاورزی و املاک دولتی فرمانداری کل ترکستان» مأمور سامان‌دهی وضعیت اراضی، مراتع و مسیرهای کوچ شدند و تلاش کردند با ثبت مالکیت زمین و اعمال مقررات جدید، ساختار سنتی بهره‌برداری ترکمن‌ها از فضا را دگرگون سازند. انتشار بخش‌نامه‌ها و گزارش‌های اداری در روزنامه رسمی *Turkestanskije vedomosti* نیز بازتاب‌دهنده این رویکرد است؛ به‌ویژه تأکید مکرر بر «تنظیم کوچ»، «صدور مجوز عبور» و «نظارت بر جمعیت بومی» که نشان‌دهنده گذار از نظم قبیله‌ای به نظم اداری-دولتی در سرخس شمالی و دیگر نواحی مرزی ترکمنستان است (RGIA, f. ۱۲۶۸, op. ۱, d. ۳۴-۳۶؛ *Turkestanskije vedomosti*, ۱۸۸۵, no. ۴). (۴۵).

سهام‌الدوله (حاکم خراسان) در شرح سفر خود به فرنگ، از تحولات شگرف در قلمرو روسیه و ساخت سربازخانه‌ها، توپخانه‌ها و مریض‌خانه‌ها ابراز حیرت کرده و می‌نویسد: «به راه شوسه‌ای که تا عشق‌آباد ساخته‌اند داخل شدیم... در این صحرا که پیش از این یک بته و درخت دیده نمی‌شد، حالا تا چشم کار می‌کند مشجر نموده و خیابان‌های مسطح ساخته‌اند» (سهام‌الدوله، ۱۳۷۴: ۱۵۵-۱۵۶).

روسیه برای تضمین وفاداری منطقه، تنها به تغییر رفتار بومیان بسنده نکرد؛ بلکه مهاجرت اروپایی‌ها (روس‌ها و آلمانی‌ها) به این مناطق را تشویق می‌کرد تا از طریق این جمعیت متخصص و مقید به نظم دولتی، نفوذ فرهنگی و اقتصادی خود را تثبیت کند (Qatar Digital Library, IOR/L/PS/۱۸/C۲۸: ff۵۲v-۶۱). از طرف دیگر، دولت روس در صدد برآمد تا تعلیمات اجباری را برای ساکنان بومی در مدارس روس برقرار و در نواحی ماوراء خزر مطابق وضع روسیه گذرنامه را نیز اجرایی کند. (کرزن، همان: ۱۳۵).

همان‌طور که پیشتر ذکر شد، مرزبندی جدید، طوایف ترکمن را میان دو دولت تقسیم کرد. بنا به آمار سایکس، بخشی از طوایف یموت، کوکلان و دیگر عشایر در ایران و بخشی در روسیه قرار گرفتند (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۵، ۲۲، ۲۱). این تقسیم‌بندی پیوندهای خویشاوندی و قبیله‌ای را تضعیف کرد، اما برخلاف سیاست مشخص جمعیتی روسیه، دولت قاجار سیاست روشنی برای مدیریت پیامدهای آن نداشت. گزارش‌های حکام خراسان و مکاتبات وزارت داخله بعد از قرارداد آخال از دشواری نظارت بر طوایف ترکمن ساکن نواحی مرزی، به‌ویژه به سبب کوچ‌نشینی و تحرک فصلی آنان حاکی است (ساکما: ۲۹۵/۷۷۲۰ و ۲۹۵/۷۶۶۹). در مقابل، روس‌ها با اعطای تابعیت به ترکمن‌های یموت و جداکردن آنان از اراضی عشیرتی میان اترک و گرگان، ساختار اجتماعی آنان را به نفع خود سامان دادند. (سارلی، ج ۱، ۱۳۷۳: ۳۱۹-۳۲۰) ولی ساختار اجتماعی ترکمن‌ها در قلمرو ایران بدون مداخله هدفمند دولت باقی ماند و همین امر، امکان جذب تدریجی آنان به حوزه نفوذ روسیه را افزایش داد. گواه این امر استقرار پادگان روس‌ها در مرز پل خاتون و حمایت از استقرار و زارعت ترکم‌های سالور در آن منطقه است (سارلی، ج ۲، ۵۴). در ۱۳۰۰ق. (۱۸۸۳م) روس‌ها جلگه تجن در شمال خراسان و در اوایل سال ۱۳۰۱ق. (۱۸۸۴م) مرو و سرخس را تصرف کردند. سال بعد، ایل سالور که در سرحد افغانستان (زورآباد) ساکن

بودند، نیز به آنها ابراز وفاداری کرد. (ساری، ۱۳۷۸ : ۲۹۴-۳۰۵) البته این سیاست فقط به سرخس محدود نبود بلکه با اعطای تابعیت به ترکمن‌های یموت، آنها را از زمین‌های عشیرتی خود میان اترک و گرگان که برای آنها اهمیت حیاتی داشت، جدا کردند (سارلی، ج ۱، ۱۳۷۳: ۳۱۹ و ۳۲۰).

در سرخس ایران، نشانه‌های اقتدار دولت عمدتاً به قلعه، پادگان کوچک و حضور حاکم محلی محدود بود. کرزن حتی نامیدن سرخس به عنوان «شهر» را مبالغه می‌داند و آن را صرفاً یک پست نظامی توصیف می‌کند (کرزن، همان: ۲۴۲). نبود مدارس دولتی، نهادهای فرهنگی یا برنامه‌های آموزشی نشان می‌دهد که دولت قاجار هیچ تلاشی برای نفوذ فرهنگی در میان ترکمن‌ها نداشت؛ درحالی‌که روسیه از طریق مدارس، کلیساها و نمادهای اداری، به بازسازی هویت سیاسی و فرهنگی مناطق اشغالی پرداخت.

در مجموع، سیاست مرزی ایران در قبال ترکمن‌ها بر کنترل حداقلی استوار بود و بیش از انسداد مرزها، بر اخذ عوارض و بهره‌برداری مالی از تحرکات مرزی تکیه داشت؛ رویکردی که به تداوم رفت‌وآمد ترکمن‌ها، شکل‌گیری اقتصاد غیررسمی مرزی و تقویت نقش حکام محلی انجامید. در مقابل، روسیه تزاری سیاستی ساختاری، چندلایه و بلندمدت را دنبال می‌کرد که هدف آن ادغام کامل سرزمین‌های ترکمن‌نشین در نظم امپراتوری بود. این سیاست با ترکیب ابزارهای نظامی، اداری و اقتصادی، از جمله ایجاد پادگان‌ها، استقرار بوروکراسی استعماری و توسعه راه‌آهن ماوراءخزر، زمینه کنترل پایدار فضا، جمعیت و اقتصاد منطقه را فراهم ساخت. همچنین با مهار کوچ‌نشینی، ثبت جمعیت و بازتعریف مالکیت اراضی، ساختارهای معیشتی و هویتی ترکمن‌ها دگرگون شد و آنان به جمعیتی قابل نظارت و مدیریت اداری تبدیل شدند.

	نام ایل/طایفه	ایران	روسیه
--	---------------	-------	-------

۱۰۰۰	۲۰۰۰	جعفربای (یموت)	
۱۰۰۰	۲۰۰۰	آتابای (یموت)	
-	۴۵۰۰	سایر عشایر فرعی (یموت)	
۱۵۰۰	۲۵۰۰	کوکلان	

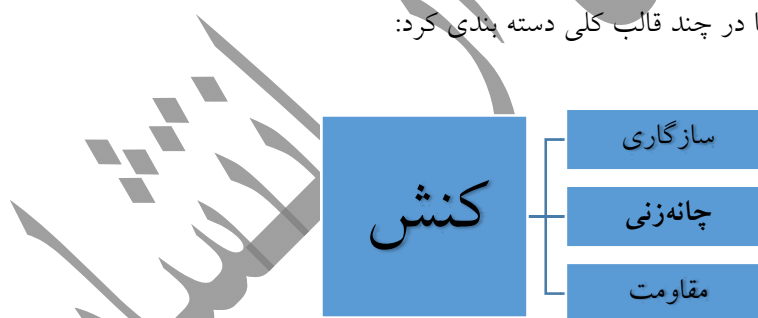
جدول ۱. جمعیت ترکمن‌ها بعد از قرارداد آخال (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۱، ۲۲، ۲۵)

۵. کنش

تحولات ساختاری ناشی از قرارداد آخال (۱۳۸۱م) و سیاست‌های پساقاردادی در دو سوی مرز، فراتر از بازتعریف قلمروهای سیاسی و اداری، الگوهای کنشگری جامعه ترکمن را به‌طور بنیادین دگرگون ساخت. شرایط جدید به‌واسطه ماهیت مداخله‌گر و تحدیدکننده‌اش، سبب ناخشنودی عمیق ترکمن‌ها شد؛ چراکه طوایف کوچ‌نشین که پیش‌تر آزادانه در سرزمین‌های اجدادی خود جابه‌جا می‌شدند، اکنون با محدودیت مرزی روبرو بودند که زیست‌جهان یکپارچه آنها را دوباره کرده و بر مسیرهای کوچ سنتی‌شان محدودیت‌های حقوقی و نظامی تحمیل می‌کرد.

در این وضعیت گذار، طوایف ترکمن در هر دو سوی مرز، مجموعه‌ای از کنش‌های «موقعیت‌محور» و «پویا» را اتخاذ کردند. در این پژوهش، کنش (Agency) به معنای مجموعه رفتارهای آگاهانه، انتخاب‌های استراتژیک و تصمیم‌گیری‌های فعالی است که کنشگران (طوایف ترکمن) در چارچوب محدودیت‌ها و فرصت‌های ساختاری جدید برگزیدند. این کنشگری شامل راهبردهای مهاجرت، بازسازی شبکه‌های اجتماعی و خانوادگی فرامرزی، مدیریت منابع مالی و اطلاعاتی، و چانه‌زنی با نهادهای دولتی بود.

در چارچوب نظری «ساختار-کنش-هویت»، کنش ترکمن‌ها را می‌توان واکنشی چندلایه به فشارهای ناشی از دو الگوی حکمرانی متفاوت دانست: نظامی که در «سرخس روسیه» بر کنترل اداری-نظامی استوار بود و در «سرخس ایران» بر نظارت حداقلی و منطق عوارض‌محور تکیه داشت. کنشگری ترکمن‌ها نه در قالب تقابل توده‌ای و یک‌دست، بلکه در طیفی گسترده از رفتارهای متکثر، از «انطباق و سازگاری» تا «دور زدن مقررات» و «مقاومت آشکار» تبلور یافت. این تنوع استراتژیک به‌روشنی نشان می‌دهد که ترکمن‌ها صرفاً «موضوع» بی‌اراده‌ی سیاست‌های کلان نبودند، بلکه به‌عنوان کنشگرانی فعال، در فضای میان ساختارها، راهبردهای بقا و حفظ هویت خود را بازتعریف کردند. براین اساس و با توجه داده‌های مستخرج از منابع و اسناد موجود می‌توان سطح کنش ترکمن‌ها در چند قالب کلی دسته‌بندی کرد:

۵.۱ کنش ترکمن‌ها در تعامل با دولت روسیه

در چارچوب نظری تاریخ اجتماعی استعمار، «کنش» به‌عنوان رفتاری تعریف می‌شود که در درون محدودیت‌های یک ساختار قدرت نامتقارن شکل می‌گیرد، نه بیرون از آن. در این معنا، کنش الزاماً به مقاومت آشکار یا شورش مسلحانه تقلیل نمی‌یابد، بلکه طیفی از رفتارهای انطباقی، چانه‌زنی، دور زدن قواعد و بازتعریف موقعیت اجتماعی را دربر می‌گیرد (Scott ۱۹۸۵: ۳۵-۴۰).

در ساختار اداری-نظامی چند لایه روسیه تزاری در ترکمنستان هم‌زمان از ابزار نظامی، اداری، اقتصادی و فرهنگی برای اعمال سلطه استفاده می‌شد. در چنین ساختاری، کنش ترکمن‌ها نه به‌صورت حذف‌شده، بلکه به‌صورت «محدودشده» قابل تحلیل است.

در سال‌های نخست پس از تصرف آخال، بخشی از قبایل ترکمن، به‌ویژه تکه‌ها، به مقاومت مسلحانه پراکنده ادامه دادند؛ مقاومتی که بیشتر ماهیت محلی و واکنشی داشت و سازماندهی مرکزی نداشت. و به‌سرعت با استقرار پادگان‌های دائمی، گشت‌های سواره و کنترل مسیرهای کوچ مهار شد (RGIA, RF, f. ۳۹۱, op. ۱, d. ۲۴۵). در اوایل سال ۱۹۸۴م فرماندار جدید منطقه، کورکاموف وارد منطقه شد و مقدار زیادی هدایا بین خوانین و روسای ترکمن تقسیم کرد. چندی بعد، کورکاموف به درخواست ساریق‌ها و سالورهای سرخس برای حل مشکلات آب به آن منطقه سفر کرد و همین امر زمینه پیوستن این دو گروه ترکمن به روس‌ها شد و تعداد زیادی از سالورها جهت تحکیم مواضع روس‌ها در سرخس به خدمت ارتش روسیه درآمدند. سپس، ترکمن‌های اساری ساکن در بخش چپ رود جیحون که دیدند سایر گروه‌ها با پیوستن به روس‌ها از جنگ و خونریزی رها شدند، به روس‌ها درخواست تابعیت دادند. (معطوفی، ۱۳۸۳: ۱۱۸۸-۱۱۹۰؛ سارلی، ج ۲، همان: ۴۰) روس‌ها سربازان محلی (جیگیت‌ها) را از بین جنگاوران ترکمن انتخاب می‌کردند و به آنها حقوق و مزایا و به روسا و خوانین آنها مقام و منصب نظامی می‌دادند (سارلی، ج ۲، همان: ۱۰۵). ایجاد ادارت و ارگان‌ها، شبکه راه آهن و تشکیل نیروی نظامی جدید روند ادغام ترکمن‌ها در ساختار روسی را تسریع کرد. این امر در طبقه اشراف و نخبگان قبایل و طوایف ترکمن پررنگ‌تر بود. این گروه با پیوستن به ارتش تزاری و تصدی برخی مناصب نظامی کم‌کم از شیوه‌های مرسوم نظامی قبایل ترکمن فاصله و مسیر یکجانشینی را درپیش گرفتند. به‌تدریج مناسبات شهرنشینی و یکجانشینی جایگزین مناسبات کوچ‌نشینی شد. به

قول سهام الدوله « این ترکمانان آخال که بجز نشستن در آلاچیق و دزدی و الواطی کاری نداشتند حالا در عمارات عالی مسکن دارند. جزو طوایف تربیت شده توان شمرد» (۱۳۷۴: ۱۵۵-۱۵۶).

فزون بر نخبگان سیاسی، ساختارهای جدید نوع معیشت و شیوه معیشت طبقات فروتر ترکمان را نیز تغییر داد. هر چند آنها بیشتر به معیشت سنتی و محلی خود یعنی کشاورزی و دامپروری استغال داشتند اما سه عامل یعنی تاسیس کارگاه‌ها و کارخانه‌ها؛ توسعه راه‌آهن؛ رواج پول واحد و توسعه آن در مبادلات بر زندگی آنها تاثیرگذار بود. همچنین، در مناطقی که ترکمن‌ها در آن مستقر بودند، کم‌آبی و کویری بودن بر کشاورزی سنتی و دامپروری زمین تاثیر منفی داشت. در نتیجه، بالاجبار، تغییراتی در شیوه‌های مرسوم دامپروری و کشاورزی در این مناطق شکل گرفت. تا سال ۱۹۰۷م، دامپروری صنعتی رشد کرد، اما از این زمان با رشد کشاورزی صنعتی، به دلیل گرایش مردم به آن و سیاست دولت روسیه برای یکجانشینی عشایر، به تدریج دامپروری تنزل یافت. (سارلی، ج ۲، همان: ۱۱۱-۱۱۳؛ RGIA, ۱۸, d. ۲, op. ۱۲۶۳, f.) رواج پول واحد پول یکسان دیگر عامل تاثیرگذار در تسریع روند یکجانشینی ترکمن‌ها بود، چراکه پرداخت مالیات و انجام مبادلات اقتصادی با پول جدید صورت می‌گرفت. در نتیجه ترکمن‌ها برای کسب پول باید تولیدات خود را افزایش می‌دادند، با توجه به موانع در تولیدات دامپروری، وابستگی ترکمن‌ها به زمین و کشاورزی آنها را بیشتر به سوی یکجانشینی سوق داد (سارلی، همان؛ معطوفی، ج ۲، همان: ۱۱۹۰).

همچنین، تقسیم خانواده‌ها و طوایف میان دو دولت، منجر به شکل‌گیری کنش چانه‌زنی در قالب «تردد غیررسمی» شد. (لوکاشووا، همان: ۱۲۱) ترکمن‌ها با نادیده گرفتن پاسگاه‌های مرزی که در بخش ساختارها به آن‌ها اشاره شد، شبکه‌های ارتباطی پنهانی ایجاد کردند. این کنش نشان‌دهنده آن است که برای ترکمن‌ها، «هویت قبیله‌ای» ساختاری نیرومندتر از «مرز

سیاسی» داشت. آن‌ها با عبور مخفیانه از مرز برای شرکت در مراسم، ازدواج‌های درون‌قبیله‌ای و یا انتقال دام، عملاً اقتدار ساختاری هر دو دولت را به چالش می‌کشیدند (ساکما: ۲۹۳/۱۷۸۲). در این الگو، «ساختار مرز» به‌جای جداکنندگی، به پلی برای چانه‌زنی تبدیل شد. ترکمن‌ها با استفاده از کنش جابه‌جایی، مانع از آن شدند که مرز آخال به جدایی قطعی دامن زند و هویت فرامرزی خود را از طریق همین تحرکات حفظ کردند. ترکمن‌ها با بهره‌برداری از تفاوت ساختاری دو کشور، در مواقعی که تحت فشار روسیه بودند، به تابعیت ایران درمی‌آمدند و هنگامی که با مطالبه مالیات از سوی حکام خراسان روبرو می‌شدند، به سمت قلمرو روسیه متمایل می‌گشتند. «سیالیت در تابعیت»، واکنشی هوشمندانه به ضعف ساختار نظارتی ایران و ساختار روسیه بود. به تعبیری، ترکمن‌ها از مرز نه به‌عنوان بن‌بست، بلکه به‌مثابه فرصتی برای مانور استفاده می‌کردند تا با جابه‌جایی میان دو نظام حاکمیتی، کمترین هزینه را پردازند.

پس از اجلاس سران ترکمن در سال ۱۸۹۴م. در عشق آباد، پذیرش قوانین روسی به‌عنوان چارچوب رسمی حکمرانی آغاز شد؛ با این حال، اسناد اداری نشان می‌دهد که در بسیاری از دعاوی محلی، عرف قبیله‌ای و احکام شرعی همچنان به‌طور غیررسمی اجرا می‌شد (Soucek, ۲۰۰۰: ۱۹۳). این روند را نیز می‌توان در قالب کنش چانه‌زنی تفسیر کرد. بر اساس گزارش‌های اداری وزارت جنگ روسیه و مکاتبات فرمانداری کل ترانس‌کاسپین، مقررات رسمی امپراتوری به‌عنوان مرجع قانونی واحد اعلام شد؛ با این حال، مأموران روس در عمل به این نتیجه رسیده بودند که نظام‌های حقوقی موجود در میان قبایل ترکمن، از جمله رسوم و داوری مذهبی، برای حفظ نظم محلی و حل و فصل سریع اختلافات ضروری است. اسناد آرشیو نظامی روسیه به‌روشنی بیانگر این موضوع است که اجرای سخت‌گیرانه قوانین امپراتوری «غیرعملی و موجب نارضایتی عمومی» ارزیابی و به مأموران توصیه شد

روندهای عرفی را (به‌ویژه در اختلافات مربوط به چراگاه، تملک دام، نکاح و طلاق) بپذیرند (RGVIA, f. ۱۳۹۶, op. ۴۰۰, d. ۴۵۴). در دهه ۱۸۹۰م. هم‌نشینی میان قوانین روسی و عرف ترکمنی در قالب نظام حقوقی دوگانه تثبیت شد. بسیاری از دعاوی محلی پس از ایجاد دادگاه‌های ناحیه‌ای روسیه، به ریش‌سفیدان، بیگ‌ها یا قاضی‌های شرعی ارجاع و اگر احکام آنها با مصالح اداری ناسازگار نبود، توسط روسها نیز تأیید می‌شد. کنش ترکمن‌ها، نه رد کامل نظم حقوقی جدید، بلکه همزیستی‌گزینشی با آن بود؛ اینگونه ساختارهای سنتی تا جایی حفظ می‌شد که با منافع اداری دولت تزاری تعارض جدی نداشته باشد.

دیگر کنش‌طوایف ترکمن در مواجهه با مرزبندی جدید، استفاده از «مهاجرت» به‌عنوان ابزاری سیاسی و اقتصادی بود. درحالی‌که ساختار جدید (مرز) بر ثبات و استقرار تأکید داشت، کنش ترکمن‌ها بر «تحرك» استوار شد. در مناطق تحت سلطه روسیه، به‌ویژه در آخال و مرو، اعمال نظام مالیاتی دقیق (باج)، سرشماری‌های اجباری و تحدید مراتع، کنشی واکنشی را در میان طوایف ایجاد کرد. بخشی از ترکمن‌های «یموت» و «سالور» برای گریز از ساختار تحمیلی روسی، به سمت قلمرو ایران (سرخس ناصری و حاشیه اترک) حرکت کردند. این جابه‌جایی نه یک کوچ سنتی، بلکه کنشی سیاسی برای حفظ استقلال قبیله‌ای در برابر قدرت امپراتوری بود. گزارش‌های کارگزاران ایران در مشهد حاکی از ورود موج‌های جمعیتی است که به دلیل تعدیات مأموران روس یا سنگینی مالیات‌ها، خواستار تظلم‌خواهی و سکونت در خاک ایران بودند (ساکما، ۷۶۶۹/۲۹۵ و لوکاشوا، همان: ۱۱۸). چنان که در سال ۱۳۱۵ق. بیست سردار و کلانتر از قاری قلعه به منطقه مشهد کوچیدند و ۱۵ خانوار از بموت و گوکلان چشم‌به‌راه علامتی برای کوچ به قلمرو ایران بودند. در صفر ۱۳۱۲ق. قاسم-خان کدخدای طایفه غراوی ساکن چناران به همراه کل ایل یموت نوشته داده و و تابعیت ایران را پذیرا شدند. در رجب سال ۱۳۱۲ق. نورگلدیخان با ششصد خانوار درخواست

تابعیت به ایران داد که به واسطه آن می توانست از قاری قلعه خارج وبه ایران مراجعت کند (نوری، ۱۳۹۷: ۱۲۶-۱۲۵).

مرحله	عنوان و سطح کنش	بازه زمانی تقریبی
۱	مقاومت مسلحانه پراکنده	۱۸۸۱-۱۸۸۵
۲	انطباق و سازگاری (نخبگان: همکاری نظامی/اداری؛ عامه: تغییر معیشت)	۱۸۸۵-۱۸۹۵
۳	چانه زنی غیررسمی (تردد مرزی، سیالیت تابعیت، نظام حقوقی دوگانه)	۱۸۹۵-۱۹۰۵
۴	مهاجرت به ایران (کنش خروج)	از اواخر دهه ۱۸۹۰ تا ۱۹۱۷

جدول ۲. سطح کنش ترکمانان ساکن در روسیه

کنش ترکمن ها در قلمرو روسیه تزاری نشان می دهد با وجود محدودیت های ناشی از ساختار استعماری، آنان هرگز منفعل نشدند. ترکمن ها از مقاومت آشکار به سازگاری گزینشی، عبورهای غیررسمی از مرز و مهاجرت روی آوردند و بدین سان هویت قبیله ای و پیوندهای فرامرزی خود را حفظ کردند. از این رو، رفتار آنان را می توان «انطباق بدون پذیرش کامل نظم استعماری» دانست.

۲.۵ کنش ترکمن ها در تعامل با حکومت قاجار

در دیگر سوی، طوایف ترکمن سرخس ایران کنش هایی متنوع و موقعیت محور اتخاذ کردند. سرخس تاریخی در قلب خراسان بزرگ، چهارراهی میان بغداد، مرو و هرات بود و جایگاه آن بیشتر به عنوان نقطه اتصال شبکه ای از راه ها تعریف می شد تا یک نقطه مرزی به معنای مدرن. با ترسیم مرز جدید، این موقعیت به ظاهر حاشیه ای شد، اما حاشیه ای که اهمیت امنیتی آن برای دولت ایران به تدریج افزایش یافت. دولت قاجار به دلیل محدودیت های مالی و اداری، نتوانست در سرخس ساختاری هم سنگ دستگاه اداری-نظامی روسیه تزاری ایجاد

کند؛ بنابراین نظارت دولتی در این منطقه بیشتر مقطعی و شخص‌محور بود تا بوروکراتیک و همه‌جانبه (Cronin ۲۰۱۳، ۹۸-۱۰۳).

در این چارچوب ساختاری، الگوهای کنشگری ترکمن‌های ایران در سه مرحله متمایز اما هم‌پوش، قابل دسته‌بندی است: مقاومت روزمره، چانه‌زنی راهبردی، و سازگاری محدود. در ادامه، هر یک از این الگوها با تکیه بر اسناد آرشیوی و منابع معاصر مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

کنش ترکمن‌ها در قالب «کنش مقاومت» شکل مسلحانه و سازمان‌یافته نداشت، بلکه بیشتر به صورت امتناع از پرداخت عوارض، تخریب نمادهای دولتی (پاسگاه‌ها)، نادیده گرفتن قوانین گمرکی و تهدید به کوچ جمعی بروز می‌کرد. این مقاومت از نوع «مقاومت روزمره» بود؛ کنش‌های خرد و پراکنده‌ای که هزینه اعمال حاکمیت را برای دولت افزایش می‌داد، بدون آنکه به شورش آشکار بینجامد. اسناد حاکی از آن است که در برخی مقاطع، ترکمن‌های سرخس از تحویل خراج خودداری کرده و حتی به پاسگاه‌های مرزی حمله می‌کردند. در مکاتبات حکام خراسان با وزارت داخله (ساکما: ۷۷۲۰/۲۹۵ : ۲۰ و ۷۶۶۹/۲۹۵) بارها از دشواری نظارت بر طوایف ترکمن کوچ‌نشین و نافرمانی آنان در برابر دستورات دولتی گزارش شده است. همچنین تهدید به کوچ به روسیه، رایج‌ترین ابزار فشار ترکمن‌ها بر حکام خراسان بود؛ چنان‌که سهام‌الدوله، حاکم خراسان، از بی‌اعتنایی مکرر ترکمن‌ها به احکام دولتی و استمرار صدور اقلام اساسی (مانند برنج) به خارج از کشور بدون توجه به ممنوعیت‌های رسمی انتقاد کرده است (ساکما: ۷۷۲۰/۲۹۵ : ۲۲). این گزارش‌ها بیانگر آن است دولت مرکزی از نافرمانی‌های مکرر آگاه بود، اما ابزار اجرایی لازم را برای اعمال کامل سیاست‌های خود در مناطق مرزی در اختیار نداشت. پرداخت‌های مالی طوایف ترکمن در سرخس، نه بر اساس یک نظام منظم و ثبت‌شده، بلکه غالباً به صورت

مذاکرات موردی انجام می‌شد و در مواقعی که ترکمن‌ها از شرایط ناراضی بودند، به کلی از پرداخت خودداری می‌کردند (Cronin, ۲۰۱۳, ۱۲۰-۱۲۳).

با توجه به ضعف ساختار دولت و نیاز آن به تأمین امنیت مرزی، «کنش چانه‌زنی» مؤثرترین راهبرد ترکمن‌های ایران بود. چانه‌زنی در ایران به دلیل خلأ ساختاری، فراتر از دور زدن قواعد بود و به «بازتعریف قواعد» منجر می‌شد؛ ترکمن‌ها عملاً در تعیین نرخ مالیات و میزان کنترل مرز شریک می‌شدند. این چانه‌زنی در چند حوزه جریان داشت:

چانه‌زنی مالیاتی (پرداخت خراج به صورت مقطعی، مشروط و مذاکره‌محور): ترکمن‌ها با تهدید به کوچ، میزان تعهدات خود را کاهش می‌دادند. اسناد نشان می‌دهد طایفه ساروق با استفاده از «تهدید به کوچ به خاک روسیه»، از حاکم خراسان امتیازات ارضی و کاهش «خراج احشام» مطالبه می‌کرد (ساکما: ۲۹۵/۶۶۷۹). ترکمن‌ها با تعویق در پرداخت، تقلیل میزان تعهدات یا مشروط کردن آن به تأمین امنیت محلی، عملاً دولت را به پذیرش خواسته‌های خود وامی‌داشتند.

چانه‌زنی از طریق تردد غیررسمی: عبور مخفیانه از مرز برای دادوستد، شرکت در مراسم قبیله‌ای و انتقال دام، بدون پرداخت عوارض، از رایج‌ترین اشکال کنش روزمره ترکمن‌ها بود. آنها شبکه‌های ارتباطی پنهانی ایجاد و برای شرکت در مراسم، ازدواج‌های درون‌قبیله‌ای و یا انتقال دام، مخفیانه از مرز عبور می‌کردند (لوگاشوا، همان: ۱۲۰-۱۱۹). ضعف نظارت اداری و نظامی ایران، به‌ویژه در مقایسه با سوی روسی مرز، به ترکمن‌ها امکان می‌داد بخش مهمی از الگوی معیشتی و حرکت سنتی خود را حفظ کنند. اسناد نیز حاکی از استمرار این تردهای غیرمجاز با وجود پاسگاه‌های مرزی است (ساکما: ۲۹۳/۱۷۸۲).

فزون بر کنش مقاومت و چانه‌زنی، در ایران سطوحی از کنش سازگاری نیز دیده می‌شود. برخلاف روسیه که سازگاری به معنای یکجانشینی اجباری، تغییر معیشت و پذیرش تابعیت بود، در ایران سازگاری ترکمن‌ها حداقلی، موقت باقی ماند. اشکال سازگاری در ایران عبارت بود از:

همکاری نظامی محدود: گروه‌های ترکمن ساکن سرخس ایران در قالب «مزدوری نظامی»، حفاظت از راه‌ها، اسکورت کاروان‌ها و همکاری محدود در کنترل عبور و مرور مرزی با حکومت محلی همکاری می‌کردند. (Cronin ۲۰۱۳, ۱۳۰-۱۳۴) این نوع همکاری‌ها را نباید صرفاً نشانه ادغام کامل در ساختار دولت دانست؛ بلکه باید آن را راهبردی برای تأمین معیشت، کسب مشروعیت محلی و کاستن از فشارهای امنیتی تعبیر کرد. با پذیرش نقش‌های نیمه‌نظامی، بخشی از ترکمن‌ها می‌توانستند از مزایایی چون دسترسی به اسلحه، جیره و امتیازات محلی بهره‌مند شوند.

پذیرش نمادین حاکمیت: حضور در قلعه سرخس ناصری برای ادای خراج یا شرکت در مراسم رسمی، بدون آنکه اسکان دائم را بپذیرند. کرزن حتی نامیدن سرخس به عنوان شهر را مبالغه می‌داند و آن را صرفاً یک پست نظامی توصیف می‌کند (۱۳۸۰، ج ۱: ۲۴۲). کلنل بیت سرخس ایران را قلعه‌ای محصور با جمعیتی اندک و معیشتی بسیار محقر توصیف می‌کند (بیت، ۱۳۶۵: ۳۵). در مقابل، در سرخس روسیه کشتزارهای فراوان، مراتع سرشار و بازاری فعال وجود داشت و نزدیک به دوهزار ترکمن سالور در پیرامون اردوگاه روس‌ها زندگی می‌کردند (همان: ۳۶). در سرخس ایران، نشانه‌های اقتدار دولت عمدتاً به قلعه، پادگان کوچک و حضور حاکم محلی محدود بود و نبود مدارس دولتی، نهادهای فرهنگی یا برنامه‌های آموزشی نشان می‌دهد دولت قاجار تلاشی برای نفوذ فرهنگی در میان ترکمن‌ها نمی‌کرد.

حفظ ظاهری تابعیت ایرانی: در اسناد کارگزاری مشهد (ساکما، ۷۶۶۹ / ۲۹۵ : ۲۹)،

گزارش‌هایی از طایفه ساروق دیده می‌شود که با تهدید به کوچ به روسیه، امتیازات ارضی و کاهش خراج احشام را مطالبه می‌کردند. پس از احداث قلعه سرخس ناصری، دولت ایران تلاش کرد با واگذاری زمین و معافیت‌های مالیاتی، طوایف ترکمن را به سکونت دائم تشویق کند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۵۴۰). کنش ترکمن‌ها در اینجا، پذیرش نیم‌بند این طرح بود؛ آنها در مقاطعی که نیاز به حمایت دولت در برابر روسیه داشتند، زمین‌ها را می‌پذیرفتند اما به‌صورت دائم ساکن نمی‌شدند تا همواره امکان جابه‌جایی به آن سوی مرز را حفظ کنند. براساس گزارش‌های مأموران ایرانی در خراسان، ترکمن‌های سرخس ایران هرگز مانند همتایان روس خود یکجانشین نشدند و همچنان کوچ‌نشینی فصلی را حفظ کردند. تنها گروه‌های کوچکی به‌عنوان مزدور محلی با دولت همکاری می‌کردند. سازگاری در ایران نه از روی اجبار ساختاری قدرتمند، بلکه به‌عنوان راهبردی موقت برای کسب امتیاز بود. به محض رفع فشار، ترکمن‌ها به الگوی چانه‌زنی و تحرک بازمی‌گشتند.

مرحله	عنوان و سطح کنش	بازه زمانی تقریبی
۱	مقاومت روزمره (امتناع از پرداخت خراج/ صدور غیرمجاز برنج و کالام تهدید به مهاجرت)	۱۸۸۱-۱۹۰۰
۲	چانه‌زنی مالیاتی / سیالیت تابعیت / تردد غیر رسمی	۱۸۸۵-۱۹۱۰
۳	سازگاری (مامور محلی و خدمت محدود نظامی / حضور در سرخس ناصری به صورت موقت / حفظ تابعیت)	۱۸۸۵-۱۹۱۷

جدول ۳. مراحل کنش ترکمن‌های ساکن ایران

کنش ترکمن‌های ایران عمدتاً بر چانه‌زنی، سازگاری ابزاری و مقاومت محدود استوار بود و هویت قبیله‌ای و پیوندهای فرامرزی آنان همچنان تداوم یافت. این وضعیت بیش از آنکه ناشی از ویژگی‌های قومی باشد، حاصل تفاوت ساختاری دولت‌ها بود؛ به گونه‌ای که ساختار متمرکز روسیه ترکمن‌ها را به انطباق یا مهاجرت سوق می‌داد، اما ضعف و انعطاف‌پذیری نسبی دولت قاجار، امکان چانه‌زنی و بهره‌گیری از شکاف‌های اداری را فراهم می‌کرد. از این‌رو، سیالیت تابعیت و تردد غیررسمی مرزی به مهم‌ترین اشکال کنشگری ترکمن‌ها تبدیل شد و آنان با جابه‌جایی میان دو قلمرو سیاسی، ضمن کاهش هزینه‌های معیشتی و سیاسی، هویت فرامرزی خود را حفظ کردند.

۶. هویت

با توجه به چارچوب نظری «ساختار-کنش-هویت»، هویت به عنوان «چارچوب معنایی، فرهنگی و تعلق‌های اجتماعی» عمل می‌کند که تصمیمات و راهبردهای کنشگران را جهت می‌دهد. هویت قبیله‌ای و فرامرزی ترکمن‌ها، در هر دو سوی مرز، نیرومندترین مرجع معنایی برای انتخاب‌های آنان بود. برخلاف مرزهای تحمیلی که بر وفاداری سیاسی به دولت-ملت‌ها استوارند، هویت ترکمن‌ها به «وطن قبیله‌ای» (یورت) پیوند داشت که اکنون مرزهای جدید آخال آن را دوباره کرده بود.

در مدل تحلیلی این مقاله، «هویت» نه متغیری ثابت، بلکه به مثابه چارچوبی پویا و رابطه‌مند در نظر گرفته می‌شود که میان ساختار و کنش قرار می‌گیرد. هویت به کنشگران امکان می‌دهد محدودیت‌های ساختاری را معنا کنند و از میان گزینه‌های موجود، آن دسته از راهبردها را برگزینند که با ارزش‌های جمعی‌شان هم‌خوانی بیشتری دارد. در مورد ترکمن‌ها، سه مؤلفه هویتی از همه برجسته‌تر است:

مؤلفه هویتی	تعریف در متن تاریخی	پیوند با کنش
تعلق قبیله‌ای	وفاداری به طایفه (تکه، سالور، ساروق، یموت) مقدم بر وفاداری به دولت است.	تردد مرزی برای حفظ پیوندهای خویشاوندی، ازدواج‌های درون‌قبیله‌ای فرامرزی.
حافظه فضایی (یورت)	زیست‌بوم یکپارچه سرخس-آخال-مرو به مثابه «سرزمین اجدادی» که مرز سیاسی آن را تکه‌تکه کرده است.	امتناع از اسکان دائم، بازگشت فصلی به مراتع سنتی در آن سوی مرز.
عرف و شرع در برابر قانون مدرن	نظام حقوقی مبتنی بر «توره» (عرف قبیله‌ای) و احکام شرعی، که با قوانین دولتی (روسی یا ایرانی) در تعارض یا همزیستی گزینشی قرار می‌گیرد.	کنش چانه‌زنی برای حفظ محاکم عرفی، نظام حقوقی دوگانه در سرخس روسیه

جدول ۴. مولفه‌های هویتی ترکمن‌ها

۱.۶. تجلی هویت فرامرزی در کنش‌های ترکمن‌های روسیه

الف: انطباق همراه با بازتولید پنهان هویت

نخبگان ترکمن (خوانین، بیگ‌ها، سرداران) با پذیرفتن مناصب نظامی و اداری در ارتش تزاری، ظاهراً هویت خود را با نظم امپراتوری تطبیق دادند. اما اسناد نشان می‌دهد که همین افراد در درون خانواده و شبکه قبیله‌ای، همچنان به زبان، عرف و رسوم ترکی تکلم می‌کردند و پیوندهای خویشاوندی با هم‌طایفه‌های خود در سرخس ایران را حفظ نمودند

(سهام‌الدوله، ۱۳۷۴: ۱۵۶-۱۵۵). به عبارت دیگر، هویت پنهان در پشت نقش‌های رسمی ادامه یافت.

ب: هویت به عنوان منبع مقاومت در برابر یکجانشینی اجباری
سیاست روسیه برای تبدیل ترکمن‌ها به جمعیتی یکجانشین و قابل کنترل، با مقاومت هویتی روبرو شد. بسیاری از عشایر عادی، حتی پس از تخریب چادرها و تعیین زمین‌های کشاورزی، در کوچ‌های فصلی به سوی مرز ایران اصرار داشتند که ریشه در «حافظه یورت» داشت. آن‌ها نمی‌توانستند بپذیرند که چراگاه‌های پدری‌شان اکنون خارج از مرز قرار گرفته است (لوگاشوا، ۱۳۵۹: ۱۲۰-۱۱۹؛ اسناد ساکما: ۲۹۳/۱۷۸۲).

ج: مهاجرت به ایران به مثابه «بازگشت به خانه»
مهاجرت گروه‌های یموت و سالور از روسیه به ایران (از اواخر دهه ۱۸۹۰ تا ۱۹۱۷م) را نمی‌توان صرفاً امری اقتصادی یا گریز از مالیات تفسیر کرد. در نامه‌های کارگزاران مشهد (ساکما، ۷۶۶۹/۲۹۵: ۳۵) عباراتی مانند «به دیار خود بازگشتند» یا «خواهان سکونت در کنار هم‌تباران شدند» به وفور دیده می‌شود. این واژگان نشان‌دهنده آن است که هویت فضایی (یورت) بر تابعیت سیاسی غلبه داشته است.

۲.۶ تجلی هویت فرامرزی در کنش‌های ترکمن‌های ایران
در سوی ایرانی مرز، به دلیل ضعف ساختار دولتی، هویت قبیله‌ای نه تنها تضعیف نشد، بلکه به ابزار چانه‌زنی روزمره تبدیل شد. این تجلی را در سه مولفه هویتی می‌توان بررسی کرد:

الف: هویت به مثابه اهرم فشار بر دولت قاجار
ترکمن‌های ساروق و سالور با یادآوری پیوندهای خویشاوندی با هم‌طایفه‌های روسی خود، به حاکم خراسان می‌فهماندند که اگر امتیازات مالیاتی داده نشود، «به برادران خود در آن

سوی مرز خواهند پیوست». این تهدید، بر اساس هویت مشترک، مؤثر واقع می‌شد زیرا دولت قاجار از خلا جمعیتی در نوار مرزی بیم داشت (ساکما، ۷۶۶۹/ ۲۹۵: ۱۰).

ب: سیالیت تابعیت به مثابه هویت فرامرزی

رفتاری که در این پژوهش «سیالیت تابعیت» نامیده شد (یعنی تغییر راهبردی تابعیت میان ایران و روسیه) در واقع بازتاب مستقیم هویتی است که مرزهای سیاسی را نامشروع می‌داند. ترکمنی که روزی خود را «تبعه روس» معرفی می‌کند تا از مالیات ایران بگریزد و فردا «تبعه ایران» می‌شود تا از فشار روسیه در امان بماند، در حقیقت به هیچ یک از این دو دولت وفادار نیست، بلکه به «اصول قبیله‌ای» خود وفادار است.

ج: تداوم ازدواج‌های فرامرزی و شبکه‌های خویشاوندی

اسناد و گزارش‌ها به استمرار ازدواج‌های درون‌قبیله‌ای میان ترکمن‌های دو سوی مرز اشاره می‌کنند (ساکما، ۲۹۳/۱۷۸۲؛ لوگاشوا، ۱۳۵۹: ۱۲۰-۱۱۹). این ازدواج‌ها که اغلب بدون ثبت رسمی در دفاتر دولتی انجام می‌شدند، شبکه‌های خویشاوندی فرامرزی را بازتولید می‌کردند و عملاً مرز سیاسی را در سطح زندگی روزمره نادیده می‌گرفتند. هویت در اینجا نه یک مفهوم انتزاعی، بلکه «خونی» و «نسبی» است که از راه پیوندهای زناشویی و ارثی بازتولید می‌شود.

سوی مرز	مؤلفه هویتی غالب	تجلی در کنش	پیامد جمعیتی
روسیه	هویت پنهان قبیله‌ای در پوشش انطباق رسمی	حفظ زبان، رسوم، ازدواج‌های درون‌قبیله‌ای فرامرزی؛ تردد غیررسمی	کاهش تدریجی کوچ‌نشینی، اما حفظ شبکه‌های خویشاوندی

سوی مرز	مؤلفه هویتی غالب	تجلی در کنش	پیامد جمعیتی
ایران	هویت آشکار و چانه‌زننده	سیالیت تابعیت، تهدید به کوچ، امتناع از اسکان دائم	تداوم کوچ‌نشینی فصلی، مهاجرت‌های رفت و برگشتی

جدول ۵. هویت و کنش در دو سوی مرز

۷. نتیجه‌گیری

قرارداد آخال (۱۸۸۱ م) با دوپاره‌کردن زیست‌بوم یکپارچه ترکمن‌های سرخس-آخال، نه تنها نظم فضایی، بلکه چارچوب معنایی هویت آنان را نیز به چالش کشید. طوایف ترکمن واکنش خود را به صورت جابه‌جایی‌های جمعیتی نشان دادند که در نگاه اول «مهاجرت» به نظر می‌رسید، اما در تحلیل عمیق‌تر، نوعی «کنش راهبردی» برای حفظ پیوستگی هویت قبیله‌ای بود.

تفاوت بنیادین میان ساختار دولت روسیه (متمرکز، سرکوبگر، برنامه‌محور) و دولت قاجار (ضعیف، واکنشی، عوارض‌محور) موجب شد تا کنش ترکمن‌ها در دو سوی مرز الگوهای متفاوتی پیدا کند. در روسیه، ترکمن‌ها از مقاومت مسلحانه به انطباق اجباری، چانه‌زنی غیررسمی و نهایتاً مهاجرت (خروج) سیر کردند؛ در ایران، کنش عمدتاً در مدار چانه‌زنی راهبردی (مالیاتی، سیالیت تابعیت، تردد غیررسمی) باقی ماند و سازگاری محدود و معکوس‌پذیر بود.

در هر دو زمینه، «هویت فرامرزی قبیله‌ای» بود که جهت‌گیری کنش‌ها را تعیین می‌کرد. ترکمن‌ها مرز تحمیلی را نه به عنوان یک واقعیت طبیعی، بلکه به مثابه مانعی تلقی می‌کردند که باید از آن عبور کرد، دور زد یا آن را به ابزار چانه‌زنی تبدیل کرد. مؤلفه‌هایی چون

وفاداری به طایفه، حافظه فضایی (یورت) و تمسک به عرف قبیله‌ای، نیرومندتر از هرگونه وفاداری به دولت-ملت عمل می‌کردند.

جابه‌جایی‌های مداوم جمعیتی (اعم از تردد غیررسمی روزمره، کوچ‌های فصلی، مهاجرت‌های دسته‌جمعی و سیالیت تابعیت) نه صرفاً واکنش‌های اقتصادی یا سیاسی، بلکه اجرای عملی هویت فرامرزی بودند. ترکمن‌ها با این جابه‌جایی‌ها نشان می‌دادند که مرزهای کاغذی نمی‌تواند پیوندهای خونی و خویشاوندی را از میان ببرد. به تعبیر دقیق‌تر، آنها «با پاهای خود» هویت خود را بازنویسی می‌کردند.

این پژوهش نشان داد که تحلیل تغییرات جمعیتی در مناطق مرزی بدون توجه به «هویت» و «عاملیت» کنشگران، ناقص و مبهم خواهد بود. الگوی «ساختار-کنش-هویت» که در این مقاله به کار گرفته شد، می‌تواند برای مطالعه دیگر اقوام مرزنشین ایران (کردها، بلوچ‌ها، ترکمن‌های گرگان و...) نیز مورد استفاده قرار گیرد. درک این پویایی‌ها، به بازخوانی تاریخ محلی خراسان کمک می‌کند.

بعد تحلیلی	روسیه تزاری (سرخس شمالی)	ایران قاجاری (سرخس جنوبی)
ساختار	متمرکز، سرکوبگر، برنامه‌محور (راه‌آهن، پادگان، بوروکراسی، مالیات منظم)	ضعیف، واکنشی، عوارض‌محور، فاقد سرشماری و ثبت اراضی
کنش غالب	انطباق اجباری → چانه‌زنی غیررسمی → مهاجرت (خروج)	مقاومت روزمره → چانه‌زنی راهبردی → سازگاری محدود و موقت
هویت	پنهان، درون‌خانوادگی، بازتولید شده از طریق ازدواج‌های فرامرزی و تردهای مخفیانه	آشکار، چانه‌زننده، به کار گرفته شده به عنوان اهرم فشار بر دولت
نتیجه	کاهش تدریجی کوچ‌نشینی، اما حفظ شبکه‌های فرامرزی؛ مهاجرت به ایران	تداوم کوچ‌نشینی فصلی، سیالیت تابعیت، اقتصاد غیررسمی

بعد تحلیلی	روسیه تزاری (سرخس شمالی)	ایران قاجاری (سرخس جنوبی)
جمعیتی		

جدول ۶. تعامل ساختار، کنش و هویت

کتابنامه

- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷) *تاریخ منتظم ناصری. تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.*
- گلی، امین الله (۱۳۶۶)، *تاریخ سیاسی و اجتماعی ترکمن‌ها، تهران، نشر علم.*
- بیت، چارلز ادوارد (۱۳۶۵) *خراسان و سیستان، سفرنامه کلنل بیت به ایران و افغانستان. ترجمه قدرت الله روشنی، تهران: یزدان.*
- بی‌نا (۱۳۷۳)، *سفرنامه بخارا (عصر محمدشاه قاجار)، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، چاپ: اول.*
- تقوی، عقیل (۱۳۸۸)، *مردم‌شناسی ترکمن‌های ایران، گرگان: انتشارات مخنومقلی فراغی، ۱۳۸۸.*
- خاوری، میرزا فضل الله شیرازی (۱۳۸۰)، *تاریخ ذو القرنین، مصحح: ناصر افشاری فر، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.*
- دانشیار، مرتضی (پاییز و زمستان ۱۳۹۶) *سرخس کهنه و سیاست سلسله‌های ایرانی در قبال آن، تاریخ و تمدن اسلامی، سال سیزدهم، شماره بیست و ششم.*
- زنجانی، حبیب الله (۱۳۸۰) *مهاجرت، تهران: سمت، ۱۳۸۰.*
- زینویف، ایوان الکسیویچ (۱۳۶۲) *انقلاب مشروطیت ایران: نظرات یک دیپلمات روس، ترجمه الوالقاسم اعتصامی، تهران: اقبال.*

سارای؛ محمد (۱۳۷۸)، ترکمنها در عصر امپریالیسم : پژوهشی در باره مردم ترکمن و انضمام کشورشان به امپراتوری روسیه ، ترجمه قدیر ویردی رجائی، تهران.

سارلی، اراز محمد (۱۳۷۳)، تاریخ ترکمنستان، ج ۱ و ج ۲، تهران: وزارت امور خارجه.

سایکس، سرپرسی (۱۳۳۶) ده هزار میل در ایران (سفرنامه)، ترجمه: حسین سعادت نوری، تهران: کتابخانه ابن سینا.

سجادپور، سید محمد کاظم (۱۳۸۴) «چارچوبهای مفهومی و عملیاتی در مدیریت مهاجرت بین‌المللی مطالعه موردی ایران»، تحقیقات جغرافیایی، ش ۷۸، پاییز ۱۳۸۴.

سعیدی، عباس (۱۳۵۱ پاییز) سرخس دیروز، امروز، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال هشتم، شماره ۳۱.

سهام‌الدوله بجنوردی (۱۳۷۴)، سفرنامه‌های سهام‌الدوله بجنوردی، جلد ۱، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ: اول.

شمولی، همت‌اله و محمد علی بصیری، (زمستان ۱۳۹۶) "نتایج و پیامدهای امنیتی انعقاد معاهده آخال (۱۲۶۰)" فصلنامه مطالعات تاریخ انتظامی، س ۴، ش ۱۵.

صوفی‌زاده، عبدالوحد (۱۳۹۳)، تاریخ قاجارها و ترکمن‌ها، تهران: نوروزی.

کرزن، جرج (۱۳۸۰) ایران و قضیه ایران، ج ۱، ترجمه غلام علی وحید مازندرانی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

لوگاشوا، بی بی ربیعه (۱۳۵۹) ترکمن‌های ایران، ترجمه: سیروس ایزدی و حسین تحویلی، تهران: شباهنگ.

محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۴) چهل سال تاریخ ایران، ج ۲، مصحح: ایرج افشار، تهران، اساطیر.

معطوفی، اسدالله (۱۳۸۳) تاریخ و فرهنگ و هنر ترکمنان، ج ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر علمی.

مقدسی، (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم، ج ۲، مصحح: علی نقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان .

مهاجری، علیرضا و رضا شعبانی و سینا فروزش (بهار ۱۴۰۳) "واکاوی تاریخی از جغرافیایم منطقه شمالشرق ایران و رویکردهای، تحقیقات کاربردی علوم جغرافیا، س ۲۴، ش ۷۲

نصرآبادی، مجید و مترضی نورایی (پاییز و زمستان ۱۴۰۰) "نقش حاکمان محلی در برهم زدن امنیت ایالات سرحدی خراسان و استرآباد از قرارداد آخال تا پایان دولت تزاری"، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، س ۲۲، ش ۸۷.

نوری، محمدقلی، (۱۳۹۷) کنزالمسافرین، به تصحیح علی کریمیان، تهران، کتاب صارم.

اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی (ساکما):

۲۹۵/۷۷۲۰؛ ۲۹۵/۷۶۶۹؛ ۲۹۳/۱۷۸۲؛ ۲۹۵/۶۶۷۹؛ ۲۹۰/۱۳۱۸؛

Beckert, Sven (۲۰۰۴). "Emancipation and Empire: Reconstructing the Worldwide Web of Cotton Production in the Age of the American Civil War". *The American Historical Review*. ۱۰۹ (۵). doi: ۱۰.۱۰۸۶/ahr/۱۰۹.۵.۱۴۰۵.

Castles, S., & Miller, M. J. (۲۰۰۹). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (3rd ed.). Palgrave Macmillan

Cronin, S. (۲۰۱۳). *Armies and State-building in the Modern Middle East*. Lodon: Bloomsbury

Martin, Virginia (۲۰۰۱) *Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism*. Richmond: Curzon Press.

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (۱۹۹۳). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, ۱۹(۳), ۴۳۱-۴۶۶

Morrison, Alexander (۲۰۰۸), *Russian Rule in Samarkand ۱۸۶۸-۱۹۱۰: A Comparison with British India* (Oxford: Oxford University Press. ۱۱۲-۱۱۵

Morrison, Alexander (۲۰۲۱). *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, ۱۸۱۴-۱۹۱۴*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: ۱۰.۱۰۱۷/۹۷۸۱۱۳۹۳۴۳۳۸۱.

Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press, ۱۹۸۵

Soucek, Svat. (۲۰۰۰) *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Turkestanskije vedomosti (Official gazette of the Turkestan Governor-Generalship), Tashkent, nos. ۳۴–۳۶ (۱۸۸۵): ۲–۴

British India Office Records:

'The Russians in Akhal', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/۱۸/C۷۸, in *Qatar Digital Library* <https://www.qdl.qa/archive/۸۱۰۵۵/vdc_۱۰۰۰۰۰۰۰۸۳۳۰x۰۰۰۰۰۰ca> [accessed ۱۷ November ۲۰۲۵]

'Persia', British Library: India Office Records and Private Papers (IOR), IOR/L/PS/۱۸/C۷۸, in *Qatar Digital Library*, https://www.qdl.qa/en/archive/۸۱۰۵۵/vdc_۱۰۰۰۰۰۰۰۸۳۳۰x۰۰۰۰۰۰۶۲

Russian State Historical Archive (RGIA), St. Petersburg:

RGIA, fondy. ۳۹۱ (Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs), opis. ۱, delo. ۲۳۷.

RGIA, fondy ۳۹۱ (Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs), opis. ۱, delo. ۲۴۵.

RGIA, fondy. ۱۲۶۱ (Department of Agriculture and State Property of Turkestan), opis. ۱, delo. ۴۵.

RGIA, fondy ۱۲۶۳ (Department of Agriculture and State Property of the Turkestan Governor-Generalship), opis' ۲, delo ۱۸. (*Land regulation, pasture control, and settlement policies among nomadic populations.*)

Russian State Military Historical Archive (RGVIA), Moscow:

RGVIA (Russian State Military Historical Archive), Fondy. ۴۰۰, opis. ۱, delo. ۱۸۸ (Military reports on border security, troop deployment, and nomadic movements in Trans-Caspian regions)

RGVIA (Russian State Military Historical Archive). Fondy. ۱۳۹۶, opis. ۴۰۰, delo. ۴۵۴. (Reports on Transcaspian Administration (۱۸۹۰–۱۹۰۰).)

پی نوشت

ⁱ جهت مطالعه بیشتر ر.ک: سفرنامه بخارا، ۱۳۷۳: ۷۳ و ۲۸ و صوفی‌زاده، عبدالوحید (۱۳۹۳)، تاریخ قاجارها و

ترکمن‌ها، تهران: نوروبی. صص ۲۱-۲۵

ⁱⁱ در مقاله "نقش حاکمان محلی در برهم زدن امنیت ایالات سرحدی خراسان و استرآباد از قرارداد آخال تا پایان دولت تزاری" به تفصیل به تعامل ترکمانان با حکومت محلی پرداخته شده است. (نصرآبادی، مجید ۱۴۰۰)

ⁱⁱⁱ شهر سرخس، مرز بین ایران و ترکمنستان است، سرخس قدیم (سرخس روس‌ها: توسط روس‌ها بر خرابه‌های سرخس قدیم مجدداً ساخته شد) که در سمت راست یا شرق هریرود قرار دارد، در ترکمنستان فعلی، و سرخس جدید (سرخس ناصری: در دوره ناصرالدین شاه پس از تخریب سرخس قدیمی ساخته شد) بخشی از ایران است. در ۱۸۸۴ م، روس‌ها سرخس قدیم را همراه مرو و عشق‌آباد، اشغال و از ایران جدا کردند. جرج کرزن، ج ۱، صص ۲۶۷-۲۶۹.